

וזאת ליהודה

קובץ מאמרים המוקדש לחברנו,
פרופ' יהודה ליבס,
לרגל יום הולדתו השישים וחמישה

עורכים:

מארן ר' ניהוף, רונית מרוז ויהונתן גארב

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
האוניברסיטה העברית בירושלים

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

קווים לדמותו ולמפעלו של יהודה ליבס

11	יהונתן גארב דרכו של יהודה ליבס בחקר הדת היהודית
17	זאב הרוי ספר יצירה של ליבס: בין פרמנידס, ניטשה והרמב"ם
28	זלי גורביץ' אוֹדָה ליהודה
31	רבקה מרים וזאת ליהודה
32	מיכל גוברין אתה הקול, עליית המים
34	מנחם פרומן בת המלך ואני
36	גתית הולצמן Pro Iudas

שער ראשון: העת העתיקה וגלגוליה

39	מארן ר' ניהוף הומרוס מתארח אצל פילון
53	הלל בן-ששון ומשה הלברטל שם יהויה ומידת הרחמים

70	רחל אליאור חג שבועות הנעלם
93	מיכאל פישביין ממדרש לשיר: קווים ביצירת אפוס פיוטי אצל ר' שמעון הגדול
101	דנה שלו 'הלום בשיגעון האהבה' ('مضطرباً مجنوناً'): מסורת ספרות אהבה פופולרית ועוד מסורות ספרותיות באגדת סלאמאן ואבסאל

שער שני: ספר הזוהר

123	רונית מרוז קבלה, מדע ופסאודו-מדע בפירושו של רמד"ל ל"ג מידות
144	שילה פכטר חטא שאין עליו תשובה: על מחלוקת מפורשת בין רמד"ל לזוהר
164	מלילה הלנר-אשר רפואת הפנים
181	רות קרא-איונוב קניאל פניה הבוערות של השכינה: מעשה תמר בזוהר אחרי מות
202	עודד ישראלי דילמות הלכתיות בספר הזוהר
222	שפרה אסולין מדרש הנעלם לבראשית: בין עברית לארמית
254	יהודית וייס הקדמת גיום פוסטל לתרגומו ופירושו הלטיני הראשון לספר הזוהר
281	משה חלמיש דברים על לימוד זוהר

שער שלישי: ספרות הקבלה והחסידות לדורותיה

311	דניאל אברמס 'סוד מים העליונים ומים התחתונים': חיבור לא ידוע מן הקבלה הקדומה בקסטיליה
326	משה אידל על ר' נחמיה בן שלמה הנביא מארפורט ור' יצחק לוריא אשכנזי (האר"י)

- 344 ברכה זק
'בן געגועים': על צדיק יסוד עולם בכמה פרקים מספר אלימה
לר' משה קורדובירו
- 359 בועז הוס
'כמראה זהר': חיבורים, שירים ופרודיות בלשון הזוהר
- 381 אסתר ליבס
'שימני כחותם על לבך': ה'רשימו' בראשית החסידות
- 401 אליוט ר' וולפסון
פירושו של עמנואל פרומן לבשורה על פי לוקס והתנצרות הקבלה בגרמניה
במאה הי"ח בתקופה שלאחר השבתאות
- 420 בנימין בראון
'איננו שייך לי כי אינני עוסק בזה': יחסו של ר' ישראל סלנטר לקבלה

שער רביעי: עיוני הגות ושפה

- 443 משה בר-אשר
על כמה צורות בלשון המקרא ופירושיהן
- 456 חגי בן-שמאי
המשל כמציאות: 'משל' בהוראת 'צורה, תכונה, מאפיין, אידאה' בלשון
הגאונים (עיון בראשיות המינוח הפילוסופי העברי בתשובת גאון)
- 469 ביבליוגרפיה וקיצורים

דילמות הלכתיות בספר הזוהר

עורך ישראלי

פתיחה

זיקתו של ספר הזוהר להלכה עלתה בשנים האחרונות בכמה מחקרים וחיבורים חשובים, ומכיוונים שונים. יש שבחנו את זיקתו העקרונית-האידיאית של הזוהר, ובעיקר של ספר תיקוני זוהר, להלכה ולבעלי ההלכה. יחסו המורכב של בעל התיקונים לבעלי ההלכה כבר נידון אצל ההיסטוריונים צבי גרץ¹ ויצחק בער², ובהרחבה אצל גרשם שלום³, שביקש לזהות במשנתו של בעל התיקונים מגמות אנטינומיסטיות, ואף ראה בה את המסד לאנטינומיזם השבתאי. את התמונה הרדיקלית הזאת מיתנו בהשגותיהם ישעיה תשבי, אפרים גוטליב ויהודה ליבס⁴, שהחתיירה להתגלותה של 'תורת עץ החיים' התפרשה בעיניהם לא כהסתייגות מן ההלכה, אלא ככמיהה לעולם מזוקק וטהור מכל רע, שלא יהיה בו עוד צורך ועניין בקטגוריות של טוב ורע. לאחרונה הראה גם אליוט וולפסון כי הקבלה הקדומה ככלל, על שלוחותיה השונות – התאוסופית והאקסטטית גם יחד, לא ראתה בהלכה גורם מאיים אלא גורם מאיץ, שבכוחו להניע ולהמריץ את ההתנסות המיסטית.⁵ נקודת מבט אחרת על יחסי הלכה וקבלה היא שאלת ההשפעה של הקבלה על המנהג ועל ההלכה לדורותיה. בנושא זה עסק יעקב כ"ץ בכמה ממאמריו,⁶ ובאופן רחב ומרשים גם משה חלמיש.⁷ כאן משתקפים קונפליקטים שעלו במהלך הדורות, לאחר שהזוהר הלך וביסס את מעמדו הקנוני, בין הנורמות הקבליות ובין המנהג וההלכה הכתובים והמסורים.

מאמר זה יתמקד באספקט שלישי של יחסי קבלה והלכה, והוא האופן שבו משתקפת הלכת ימי הביניים בספר הזוהר עצמו. גם בנושא הזה כבר הונחו יסודות חשובים במחקר. יעקב כ"ץ

- 1 גרץ, תרנ"ז, כרך ה, עמ' 200-201.
- 2 בער, ת"ש, עמ' 20-30. וראו עוד בער, תשי"ט, עמ' 162-165.
- 3 שלום, תשמ"ח, חלק א, עמ' 9-10. עמדתו של שלום עברה ככל הנראה תמורות במשך השנים. לעומת האמור כאן, ראו למשל שלום, תשמ"א, עמ' 70; וראו תשבי, תשנ"ב, עמ' שעט, הערה 26.
- 4 ראו תשבי, שם, עמ' שעה-שצה; גוטליב, תשל"ו(א), עמ' 545-550; ליבס, י', 2007, עמ' 270-279.
- 5 וולפסון, א"ר, 2006, עמ' 186-196. וולפסון יוצא שם לחלוק על גישתו ההפוכה של טברסקי, ראו טברסקי, 1974.
- 6 מאמרים אלה קובצו בספר הנושא את השם 'הלכה וקבלה', ראו כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 52-174.
- 7 מרבית מחקריו של חלמיש בנושא זה קובצו בספרו 'הקבלה: בתפילה, בהלכה ובמנהג' (חלמיש, תש"ס). ראו עוד חלמיש, 2007, וגם קדוש, תשס"ד.

העלה לראשונה את הטענה שלפיה הקבלה ככלל וספר הזוהר בפרט נקטו עמדות הלכתיות מקוריות שאינן עולות בקנה אחד עם ההכרעות המקובלות בספרות ההלכתית בת התקופה.⁸ כ"ץ עמד על כך שהזוהר הכריע בין מנהגים שונים שאותם הכיר, ובתוך כך הטעין את ההלכה המכרעת במשמעות מיסטית. עוד הוא הראה שבמקרים רבים הנורמות ההלכתיות המשתקפות בספר הזוהר יסודן במסורות קדומות יותר, ששורשיהן במנהג אשכנז. על השאלה אם 'בהכרעות מסוג זה מטעם הזוהר מילאו שיקולים הלכתיים תפקיד כלשהו' הוא עונה בשלילה. לדעתו נראה ש'הן נפלו בדרך גררא בעקבות הנטייה לדרשנות קבלית'.⁹ מכאן שאי אפשר לראות בהלכה הזוהרית עמדה הלכתית של ממש, אלא פרי יצירתו הקבלית של בעל הזוהר, המסיח הלכה 'לפי תומו': 'הם (ההיגדים ההלכתיים, ע"י) אינם פרי שקלא וטריא, ואף לא פרי עיון וחיפוש בספרים'.¹⁰ רק כך אפשר להבין, לדעת כ"ץ, את אותן סטיות מביכות מן ההלכה התלמודית, כמו פסילת כוהן שאינו נשוי לעבודה במקדש או הקביעה שעבד עברי פטור מהמצוות.¹¹ את ההמשך לסקירתו ולקביעותיו הראשוניות של כ"ץ בנושא זה יש לראות בספרו של ישראל תא-שמע, 'הנגלה שבנסתר'.¹² מצד אחד הרחיב תא-שמע את היריעה והוכיח מעל לכל ספק, בעשרות דוגמאות, את טביעות האצבע של ההלכה האשכנזית בספר הזוהר. מצד אחר, בהבנת פשרה של התופעה חלק תא-שמע על תפיסתו של כ"ץ. לדעתו אין לראות בעמדותיו של הזוהר הכרעה הלכתית כלל ועיקר. אם אמנם מוצאים אנו בדרשה הזוהרית השתקפות של מנהגים שאינם תואמים בדיוק את המוכרע בספרות ההלכתית הקסטיליאנית בת התקופה, אין זאת אלא מפני שבחוגו של בעל הזוהר רווחו אותן הלכות למעשה. בהלכות אלה יש לראות, לדבריו, 'השתקפות בהירה של נורמות הלכתיות מקובלות'.¹³ את ההסבר להופעתן של נורמות אשכנזיות בספרד במאה ה"ג תולה תא-שמע בפעילותם הספרותית והרוחנית של ר' יונה גרוניי והרמב"ן, שהעבירו לספרד מתורתם של חכמי אשכנז ואף עמלו בביצור מעמדה שם.¹⁴ למרות המחלוקת בין כ"ץ לתא-שמע על פשר האימוץ של נורמות הלכתיות אשכנזיות בספר הזוהר, אפשר למתוח ביניהם קו משותף הנוגע לתודעתו ההלכתית של ספר הזוהר וליחסו לשיח ההלכתי-תלמודי, שבימים ההם של שלהי המאה ה"ג הלך והתרחב הן בספרד, הן באשכנז. בין שנראה את ההלכה הזוהרית כפרי הדרשנות החופשית, כדברי כ"ץ, ובין שנראה בה השתקפות של ההלכה הנוהגת בסביבתו של הזוהר, כטענת תא-שמע, ברי שאין מיוחסים כאן לזוהר שיקול דעת ועמדה הלכתית עצמאית. מדברי שניהם גם יחד נמצינו למדים כי אף שהזוהר מקבל עליו עקרונות את עול ההלכה, הרי השקלא וטריא התלמודיים, הקטגוריות ההלכתיות העיוניות ודקדוקי ההלכה אינם כלל ועיקר מעניינו.

במאמר זה אני מבקש לטעון כי דימוי זה של בעלי הזוהר כמנוכרים לשיח ההלכתי וכרחוקים

- 8 על השתקפות ההלכה בכתביהם של ראשוני המקובלים ראו כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 9-57. על ספר הזוהר בפרט ראו שם, עמ' 34-57.
- 9 כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 45.
- 10 שם, עמ' 50.
- 11 שם. בנוגע לדוגמאות האלה ולדוגמאות אחרות ראו כ"ץ, תשמ"ד, הערות 68-71.
- 12 תא-שמע, 2001. לביקורת על ספר זה ראו ליבס, י', תשנ"ה(א). ליבס חלק על תא-שמע בכמה עניינים בעלי משמעות, אולם אלה ככלל אינם נוגעים לנושא הנידון כאן.
- 13 תא-שמע, 2001, עמ' 22.
- 14 שם, עמ' 68-71. עוד על ההשפעה האשכנזית על תורתו ההלכתית של הרמב"ן ראו תא-שמע, תשנ"ט-תש"ס, חלק ב, עמ' 43-47; מ' הלברטל, תשס"ו, עמ' 115-116. על השפעה אשכנזית מסוג אחר על ספר הזוהר ראו אידל, תשס"ח(א).

ממנו מבחינה מנטלית ורוחנית אינו עושה עמם צדק. אכן אין להתכחש לכך שעיקר עניינם של הללו לא היה בהלכה גופה. יתר על כן, אין ספק שההלכה במשנתם משמשת ומשרתת את הרעיון ואת המהות, ומהבחינה הזאת אפשר לזהות בהלכה הזוהרית, כמו בתורתם של מקובלים אחרים, מגמה מהותנית-אינסטרומנטלית מובהקת ואף קיצונית, דבר שאינו עולה בקנה אחד עם הפורמליזם המאפיין בדרך כלל את ההלכה הרבנית.¹⁵ מגמה זו הניבה במשנתו של הזוהר מעטפת עשירה מאוד של הלכות ומנהגים חדשים שאין להם רמז בעולם ההלכתי הלא-זוהרי, ועד כמה שידנו מגעת גם לא לפניו.¹⁶ ואולם רגישותו של הזוהר לאתגר ההלכתי וגישתו המורכבת לאתגר זה באות לידי ביטוי באותם מקומות שבהם עמדותיו המיסטיות היו עלולות להוביל אותו אל 'מחוזות הגבול' של ההלכה, אל אותן נקודות שבהן פירוטיה הנורמטיביים של הספקולציה המיסטית היו עשויים להתחכך עם הקביעה ההלכתית המקובלת או אף להתנגש בה באופן חזיתי. כאן אנו מוצאים, בניגוד לתמונה שעלתה מדברי כ"ץ ותא-שמע, התמודדות מתוחכמת, למדנית ויצירתית עם גבולות ההלכה. יתרה מזו, כמו שנראה להלן, כאן באה לידי ביטוי גם נכונותו הכנה והכאוכה של הדרשן הזוהרי – ב'מקרה קצה' שבו אין מנוס עוד מהכרעה בין מיצוי המשמעות הקבלית ובין קבלת מרות ההלכה – לוותר ולכפוף את ראשו בפני סמכותה של ההלכה הרבנית.

כדי להוכיח את טענתי ולהמחיש אותה היטב בחרתי שלוש דוגמאות של סוגיות הלכתיות המשקפות היבטים שונים של החיים הדתיים. מבעד לפריזמה שהדוגמאות הללו מציבות נוכל לזהות דרכים שונות של התמודדות עם הדילמה ההלכתית, מקצתן מקוריות, מקצתן מוכרות כבר מהשיח התלמודי, אך כולן כאחת חושפות לעינינו קווי אופי נסתרים של בעלי הזוהר, הפורצים ועולים בנקודות של מתח וקונפליקט בין הדחף המיסטי לבלם הלגליסטי.

השתטחות על קברי צדיקים

המנהג לצאת אל קברי צדיקים לשם תפילה ותחנונים הוא מנהג קדום, והעדויות היהודיות עליו מצויות כבר בספרות חז"ל. המדרש התלמודי מספר על כלב בן יפונה, שבעלותו עם המרגלים לארץ ישראל 'הלך ונשתטח על קברי אבות, אמר להן, אבותי בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים'.¹⁷ מדרך הבאת הדברים נראה שמדובר בנוהג ידוע ומוכר. גם על כמה מחכמי התלמוד עצמם מסופר שהשתטחו על קברי רבותיהם או חבריהם, ומן הסוגיה האמוראית במסכת תענית – הן בבבלי והן בירושלמי – אנו למדים על נוהג קבוע לצאת לבית הקברות בימי תענית, נוהג שאף יש לו יסוד בהלכה התלמודית.¹⁸ את הנושא כולו על יסודותיו ותולדותיו חקר יחזקאל ליכטנשטיין, והוא דן בו בהרחבה בספרו 'מטומאה לקדושה: תפילה וחפצי מצווה בבתי קברות ועלייה לקברי צדיקים'.¹⁹ בחלקו השני של החיבור דן ליכטנשטיין

15 על הפורמליזם ההלכתי ואפיונו על רקע תפיסות שונות בפילוסופיה של המשפט, ראו לאחרונה בראון, תשס"ח.

16 לדוגמאות רבות לתרומת הזוהר והקבלה בכלל לריטואל, לליטורגיה ולמנהג ראו חלמיש, תש"ס.

17 בבלי, סוטה לד ע"ב.

18 על חכמים המשתטחים על הקבר ראו בבבלי, תענית כג ע"ב; בבא מציעא פה ע"ב. על מנהג היציאה בעת תענית ראו בבבלי, תענית טז ע"א; ירושלמי, תענית ב, א; סה ע"א.

19 ליכטנשטיין, 2007. להופעותיו החז"ליים של הרעיון והנוהג ראו שם, עמ' 218–242.

בהתהוות נוהג ה'זיארה', דהיינו ביקורי הקברים, ובהתפשטותו בימי הביניים – בעיקר מהמאה הי"ב ואילך.²⁰ מכלל הדברים עולה שהנוהג פשט והיה רווח בקהילות ישראל, כמו גם בקרב הנוצרים והמוסלמים.²¹ לענייננו יש ללמוד מכאן שבשעה שהזוהר נדרש לשאלת הלגיטימיות של מנהג ההשתטחות על קברי צדיקים, היה מדובר בריטואל מוכר ומקובל במרחב הדתי כולו.

נושא זה נידון בזוהר בפרשת 'אחרי מות', שבה מוקדש מקום רחב ביותר להסבר המנהג לצאת אל הקברים בעת צרה. כדרכו, הזוהר אינו מסתפק כאן בהצעת הצדדים הפרקטיים, אלא מרחיב להסביר את אופן הפעולה, את ה'מנגנון' העומד מאחורי הריטואל. בסגנונו הפואטי עוקב הזוהר אחר התעלותה של התחינה הבוקעת מלבו של המשתטח על קברי הצדיקים:

ובשעתא דאצטריך עלמא רחמי וחייא אזלי ומודעי להו לנפשיהו דצדיקייא ובכאן על קבריייהו אינון דאתחזו לאודעא להו, מ"ט דשוויין רעותא דילהון לאתדבקא נפשא בנפשא, כדין אתערין נפשיהו דצדיקייא ומתכנפי ואזלין ושאיין לדמיכי חברון ומודיעי להו צערי' דעלמא, וכלהו עאלין בההוא פתחא דג"ע ומודיעי לרוח, ואינון רוחין דמתעטרין בג"ע מלאכי עלאין אזלי בינייהו וכלהו מודיעין לנשמה, ונשמה אודעא לקב"ה וכלהו בעאן רחמי על חיין וחס קב"ה על עלמא בגיניהון.²² (=ובשעה שצריך העולם לרחמים והחיים הולכים ומודיעים להם לנפשות הצדיקים ובוכים על קבריהם, אלו שראויים להודיע להם, מה טעם, ששמים את הרצון שלהם להתדבק נפש בנפש, אז מתעוררות נפשותיהם של הצדיקים ומתכנסות והולכות ושטות לישני חברון ומודיעות להם את צערו של העולם. וכולם נכנסים בפתח אחד של גן עדן ומודיעים לרוח. ואותן רוחות שמתעטרות בגן עדן, מלאכים עליונים הולכים ביניהן וכולם מודיעים לנשמה, והנשמה מודיעה לקדוש ברוך הוא. וכולם מבקשים רחמים על החיים, והקדוש ברוך הוא מרחם על העולם בגללם)

הזוהר מציע כאן הסבר לסגולתה הייחודית של התפילה הנאמרת על קבר הצדיק. על פי תפיסה זו במר לבו של המתפלל ובצערו על הקבר הוא מסוגל לדבוק בנפש המת – 'נפש בנפש'. התאחדותה של נפש המתפלל בנפש המת מכוננת כאן את המנגנון המדיאלי שדרכו עשויה התפילה להתעלות מן העולם הארצי אל העולם העליון יותר – עולם הנשמות, ומשם להתייצב ולעורר רחמים לפני כיסא הכבוד.

והנה, בסמוך לחתימתה של הדרשה הארוכה על ערך פעולת התפילה בבית הקברות, הזוהר מעורר את הבעיה ההלכתית הכרוכה בשימוש בפרקטיקה הזאת. הנושא משולב בתוך סיפור מסגרת על רבי חזקיה ור' ייסא מבני חבורת הזוהר, היוצאים מבית הקברות לאחר שנתגלה להם שם סוד ההשתטחות על הקברים מפי אחד המתים עצמו:

קמו רבי חזקיה ורבי ייסא ואזלו, אמרי ודאי בשעתא דזכאין לא אשתכחו בעלמא, עלמא

20 ליכטנשטיין, 2007, עמ' 293-310.

21 על פולחן הקדושים בקרב הנוצרים והמוסלמים נכתבה ספרות מחקרית ענפה. לסיכום הנושא ראו ליכטנשטיין, 2007, עמ' 310-314.

22 זוהר חלק ג, ע"ב-עא ע"א. המובאות מספר הזוהר כאן ולהלן הן על פי דפוס מנטובה ש"ח. התרגום עצמי.

לא מתקיימא אלא בגניהון דמתייא. אמר רבי ייסא בשעתא דאצטריך עלמא למטרא אמאי אזלינן לגביהון דמיתיא והא כתיב ודורש אל המתים ואסיר. אמר ליה עד כען לא חמיתא גדפא דצפרא דעדן, ודורש אל המתים אל המתים דייקא, דאינון חייבי עלמא, דאינון מעמין ע"ז דאשתכחו תדיר מתים, אבל ישראל דאינון זכאי קשוט שלמה קרא עלייהו המתים שכבר מתו, בזמנא אחרא ולא השתא, שכבר מתו, והשתא אינון חייין. ועוד, דשאר עמין כד אתאן למתיהון אתיין בחרשין לאתערא עלייהו זינין בישין, וכד ישראל אתאן למתיהון אתיין בכמה תשובה לקמי קב"ה, בתבירו דלכא, בתעניתא לקבליה, וכלא בגין דנשמתהון קדישין בעון רחמי לקמי קב"ה עלייהו, וקב"ה חייס על עלמא בגיניהון.²³ (=קמו רבי חזקיה ורבי ייסא והלכו. אמרו, ודאי בשעה שצדיקים לא נמצאים בעולם, העולם לא מתקיים אלא בזכות המתים. אמר רבי ייסא, בשעה שצריך העולם למטר, למה אנו הולכים אל המתים, והלא כתוב ודורש אל המתים, ואסור. אמר לו, עדיין לא ראית את כנף הציפור של עדן. ודורש אל מתים, אל המתים דווקא. שהם רשעי העולם, שהם מעמים עובדי עבודה זרה, שנמצאים תמיד מתים. אבל ישראל שהם צדיקי אמת, שלמה קרא עליהם המתים שכבר מתו, בזמן אחר ולא עכשיו. שכבר מתו, ועכשיו הם חיים. ועוד, ששאר עמים כאשר באים למתיהם, באים בקסמים לעורר עליהם מינים רעים, וכאשר ישראל באים למתיהם, באים בכמה תשובה לפני הקדוש ברוך הוא, בשבירת הלב, בתענית לפניו. והכול כדי שהנשמות הקדושות יבקשו רחמים לפני הקדוש ברוך הוא, והקדוש ברוך הוא מרחם על העולם בגללם)

הבעיה המתעוררת כאן מפיו של רבי ייסא היא אם עצם השימוש בנפש המת לצורך תפילה אינו כרוך באיסור לדרוש אל המתים. איסור זה מקורו בספר דברים, שבו הוא כלול בתוך רשימה ארוכה של פרקטיקות מאגיות אסורות: 'לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף וחבר חבר ושאל אוב וידעני ודרש אל המתים'.²⁴ האיסור לדרוש אל המתים נתפס בדרשת זוהר, ככל הנראה, כאיסור לחתור למגע עם המתים, ומשום כך יש בו לכאורה כדי לשלול את התפילה בבית הקברות מעיקרה.

לשאלה זו מציע ר' חזקיה בדרשה שלפנינו שתי תשובות, שכל אחת מהן עשויה לייצג מתודה שונה של התמודדות זוהרית עם דילמות הלכתיות מסוג זה. בתשובתו הראשונה מגיב ר' חזקיה כאיש הלכה ומציב את גבולות האיסור המדובר באופן שלא יכלול את מעשה ההשתטחות על הקברים. על פי תשובה זו, שאין לה אח ורע אצל בעלי ההלכה בימי הביניים, האיסור לדרוש אל המתים אינו חל אלא על המתים שאינם יהודים, אשר רק הם 'מתים' באמת. מתים שהם מבני ברית, לעומת זאת, אינם באמת מתים, ועל כן אין כלל איסור 'לדרוש' אליהם. תשובה זו, אף שאפשר בנקל לזהות את שורשיה הרעיוניים,²⁵ טעונה חידוש הלכתי מרחיק לכת. לא ייפלא

23 זוהר, חלק ג, ע"א-ע"ב. לדיון בדרשה זו ראו גם כהן-אלורו, תשמ"ט, עמ' 30-31.

24 דב' יח, י-יא.

25 ראו בבלי, ברכות יח, ע"א-ע"ב: 'כי החיים יודעים שימתו (קהלת ט, ה), אלו צדיקים שבמיתתן נקראו חיים ... והמתים אינם יודעים מאומה (שם), אלו רשעים שבחיייהן קרויין מתים'. וראו גם ירושלמי, ברכות ב, ד: ד ע"ד. למופעים נוספים של הרעיון בזהר ראו למשל זוהר, חלק ג, קפב ע"א-ע"ב; רפז ע"ב (אדרא זוטא) ועוד. זיהויו של הניגוד בין רשעים וצדיקים עם הניגוד בין ישראל ועכו"ם הוא טיפוסי בספרות ההלכתית של ימי הביניים. יש להעיר עוד כי הזיקה לסוגיות המקבילות הנ"ל בבבלי ובירושלמי אינה מקרית, שכן עניינן של הסוגיות הוא בשאלה אם המתים יודעים בצער החיים. ייתכן אפוא שמאחורי

אפוא שמיד בסמוך מעלה הזוהר פתרון אחר לבעיה, שלפיו יש להבחין בין המעשה המאגי של העמים ובין מנהג ההשתטחות היהודי הזוקק תשובה ושברון לב. אמנם פתרון זה אינו מוצג בתור חלופה לפתרון הקודם, שהרי הוא בנוי על אותה תשתית של ניגוד דיכוטומי בין ישראל לעמים, וגם מתוך ההקשר נראה שהוא לא בא אלא להוסיף ולחזק ('ועוד'), אבל ברי כי יש לראות בו תפנית מתודית בדרך ההתמודדות עם הדילמה ההלכתית. כאן ר' חזקיה אינו מתאים את ההלכה ל'מידותיה' של הפרקטיקה הקבלית, אלא להפך, הוא מסייג את הפרקטיקה ואף מעצב את אופייה על מנת שלא תעמוד כנגד האיטור ההלכתי. הדגשתם של התשובה, שברון הלב והתענית מערנת את האופי המאגי של המעשה ומקרבת אותו יותר ויותר אל האתוס הרבני העתיק ואל הפרקסיס הדתי הקונבנציונלי.²⁶ נסכם אפוא ונאמר: שני כיווני ההתמודדות עם הדילמה ההלכתית בנויים על גישת יסוד המקבלת את עולה של ההלכה. אולם עצם הזדקקותו של הזוהר לתשובה השנייה מביאה לידי ביטוי, כך נראה, את רתיעתו של הדרשן הזוהרי לא רק מפגיעה בסמכותה של ההלכה, אלא גם מפריצה אל מחוץ לגבולות ההלכה המקובלת.

מעבר לדרכי ההתמודדות של הזוהר עם השאלה ההלכתית, יש לתת את הדעת כאן גם לעצם העלאת הבעיה, שאינה דבר מובן מאליה. בימי הביניים, כמסתבר, הטיעון של דרישה אל המתים כנגד מנהג ההשתטחות על קברי צדיקים זוכה לביטוי קלוש ביותר, אם בכלל. בסביבתו הספרדית של הזוהר במאה ה"ג אין בנמצא לפנינו אף לא דיון אחד שדן במנהג המדובר מן ההיבט הזה. כמו שהראה ליכטנשטיין, תהיות ברוח זו עלו בקרב הקראים, אצל סהל בן מצליח במאה העשירית,²⁷ ואחר כך במאה ה"ב בקושטא אצל יהודה הדסי בספרו 'אשכול הכופר'.²⁸ באשכול אמנם השתמש בנימוק הזה ר' חיים בן פלטיאל, תלמיד המהר"ם מרוטנבורג, אבל ההתנגדות שבפיו נשמעת בקול ענות חלושה. כשהוא יוצא נגד 'הנודרים לילך על בית הקברות' הוא קובל על כך ש'קצת היה דומה לדורש אל המתים'.²⁹ הנימה המהוססת שבדבריו מלמדת שגם הוא לא ראה בעניין נימוק הלכתי של ממש. ואכן, מן המקורות התלמודיים הקדומים קשה למצוא אסמכתא לאיסור תפילה בבית קברות מהטעם הזה. האיסור לדרוש אל המתים מתפרש ב'ספרי דברים' כאיסור המכוון לפרקטיקות של העלאת רוחות: 'אחד המעלה בזכורו ואחד הנשאל בגולגולת'.³⁰ גם בתלמוד הבבלי האיסור מכוון לפרקטיקה מוגדרת ולא לקטגוריה רחבה של מעשים: 'זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח

ההיגד הערכי מסתרת גם תוכנה פרקטית. לאמור, הפנייה אל המת הגוי לא זו בלבד שהיא אסורה, אלא שאינה אפקטיבית כלל.

26 כהן-אלורו, תשמ"ט, רואה בררשה זו דוגמה אופיינית לדרך שהזוהר נוקט כדי להבדיל בין פעולת כישוף מותרת לאותה פעולה עצמה, הנחשבת לאסורה, ובכך להכשיר סוגים שונים של מאגיה.

27 ראו פינסקר, תר"ך, עמ' 32. מקור זה נידון אצל ליכטנשטיין, 2007, עמ' 293-294, ושם, הערה 3.

28 אשכול הכופר, גזלוו 1836, קד, מג ע"א-ע"ב. ראו ליכטנשטיין, שם, עמ' 320-321.

29 ראו שו"ת מהר"ם בן ברוך, מהדורת רבינוביץ, לבוב תר"ך, סי' קסד. וראו עוד ליכטנשטיין, שם, עמ' 324, הערה 89. אכן, כמו שהעיר ליכטנשטיין שם, עמ' 325, במאה ה"ט השתמש בנימוק הזה גם ר' משה סג"ל מינץ, שהעיד כי יש גדולים שקראו תיגר על דבר זה וקראו דורש אל המתים, דרוב עמי הארץ ונשים עבידי מליצים בינם ובין קונם ב"ה' (שו"ת מהר"ם מינץ, מהדורת י"ש דומב, חלק שני, ירושלים תשנ"א, סי' עט, עמ' שעז), אולם ספק גדול הוא אם אפשר להסיק מעדות מעורפלת זו על התודעה ההלכתית כמאתיים שנה קודם לכן. יש לציין שגם בקרב תלמידי האר"י אפשר לזהות זהירות והסתייגות מסוימת מנהוג זה, אולם שורשיה של ההסתייגות הזאת נעוצים במקומות אחרים לחלוטין. ראו ליכטנשטיין, שם, עמ' 370-373.

30 ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט, קעב, עמ' 219.

הטומאה'.³¹ מן התמה הוא אפוא מה דחק את הזוהר לעיסוק בשאלה ההלכתית הזאת, שכל הנראה לא הועלתה כנגדו בהקשר פולמוסי. מסתבר שרגישותו ההלכתית הגבוהה של הזוהר כאן קשורה לחידושו-הוא, למשמעות של מעשה ההשתטחות כהנהרתו של הזוהר עצמו – 'מאי טעמא, דשויין רעותא דילהון לאתדבקא נפשא בנפשא' (=מה טעם, ששמים את הרצון שלהם להתדבק נפש בנפש). לאמור, כל זמן שהתפילה בבית הקברות הסתכמה בפנייה אל הצדיק ובשטיחת בקשות לפניו, אכן לא היה אפשר לטפול בו את האיסור לדרוש אל המתים. ואולם ה'התדבקות נפש בנפש' על פי הזוהר, משמעה רקימה של זיקה אינטימית עמוקה בין הפונה לנפש המת וניצולה של אינטימיות זו לשינוי פני העתיד. כאן, ככל הנראה, ראה הזוהר קרבה מסוכנת אל הפרקטיקות השונות של העלאת רוח המת ו'דיבובו' – פרקטיקות הנגועות, על פי אמות המידה ההלכתיות המקובלות, באיסור הדרישה אל המתים. בפרשה זו משתקפת אפוא לא רק נכונותו של הזוהר להתמודדות ההלכתית, ולא רק מחויבותו וכפיפותו לגבולות ההלכה, אלא אף רגישותו לדילמות הלכתיות הכרוכות בעמדותיו המיסטיות הייחודיות, וכן הנכונות להעלותן 'על השולחן' בכנות ובאומץ.

'אשה קטלנית'

דרך אחרת של התמודדות עם דילמות הלכתיות באה לידי ביטוי בפרשה הקשורה לתחום שונה לחלוטין, פרשה שכונתה בפי חכמי ההלכה של ימי הביניים 'דין אשה קטלנית'.³² הלכה זו מקורה בתוספתא, והבבלי דן בה במסכת יבמות, כשהוא קובע שאסור לאדם לשאת אשה שמתו שני בעליה הקודמים. ברם, התחקות קפדנית אחר תולדותיה של הלכה זו מלמדת כי אף על פי שרוב חכמי ההלכה עמדו על קיומה של הלכת הקטלנית ככתבה וכלשונה, למעשה חלה שחיקה רבה במעמדה. הנטייה להקל בעניין זה פשטה בעם, וחכמי ההלכה ניהלו מאבק נואש נגדה. הרשב"א, בן דורם של בעלי הזוהר, נשאל, 'הודיעני דעתך באשה קטלנית, כי יש מי שמתיר אותה לשלישי היתר גמור לכתחלה', והוא משיב בתמיחה, 'איני יודע על מי סמך המתיר הזה'.³³ גם פוסקי הלכה אחרים בני הדור הזה ושל אחריו נאבקו על קיומה של ההלכה המחמירה, והיו אף שקראו להפעיל סנקציות של חרם ונידוי על מי שנשא 'אשה קטלנית' עד שיגרשה.³⁴ לא כאן המקום לדון ברקע ההיסטורי לפיחות במעמדה של ההלכה הזאת, אולם נראה שמדובר בתופעה שהקיפה את החברה היהודית באירופה – בספרד כמו באשכנז.³⁵ גם בעלי הזוהר היו ככל הנראה בין אלה שביקשו לשמר את הלכת הקטלנית ככתבה. בחטיבה המוכרת בשם 'סבא דמשפטים'³⁶ מקדיש הזוהר מקום רחב לדין בעניינה של הלכה זו.

31 בבלי, סנה' סה ע"ב.

32 בנושא זה ראו ישראלי, תשס"ה, עמ' 177-181. כאן באים הדברים רק במידה ובהיקף הנחוצים לנושא הנידון כאן.

33 ר' שלמה בן אדרת, תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, ירושלים תשל"ו, קכא.

34 ראו פסקי הרא"ש, יב' ד, ג; נימוקי יוסף על פסקי הרי"ף, יב' סד ע"ב ועוד. לסקירה מפורטת ומקיפה על פסיקת חכמי ימי הביניים בשאלה זו ראו גרוסמן, תשס"א(ב), עמ' 475-494; וראו עוד יהלום, ש', תשס"ח, עמ' 209-216.

35 ראו גרוסמן, תשס"א(ב), עמ' 482.

36 על 'סבא דמשפטים' ראו ליבס, י', תשנ"ד(א), עמ' 87-98; אורון, תשנ"ד, עמ' 1-24; גילר, 2001, עמ' 68-35; ישראלי, תשס"ה.

הוא בוחן שם את הנושא מהפרספקטיבה הייחודית שלו, ובהקשר הזה הוא נושא דברים נחרצים על הקטטרופה הצפויה למי שנושא אשה קטלנית:

וע"ד תנינן דמתרין ולהלאה לא יסב בר נש להאי אתתא דהא מלאך המות אתתקף בה, ובני עלמא לא ידעין דהא רוחא כיון דאתקף וקא נצח לההוא רוחא אחרא תניינ', מכאן ולהלאה לא יתערב בר נש אחרא בהדה.³⁷ (=ועל כן שנינו שמשניים ואילך לא יישא אדם את האשה הזאת, שהרי מלאך המוות התחזק בה, ובני העולם אינם יודעים שהרוח, כיוון שהתחזק וניצח את אותו רוח אחר שני, מכאן ואילך לא יתערב אדם אחר עמה)

המבקשים להקל בדין זה, אותם 'בני עלמא', הם בעיני הזוהר סומים שאינם רואים ואינם מבינים. כדי לרדת לפשר גישתו חמורת הסבר של הזוהר כאן יש לעמוד על הטעם החדש העולה בדבריו להלכת הקטלנית. בעוד האמוראים הבבלים ראו בנשיאת האשה הזאת סכנה מדיצינית ('מעייין גורם') או אסטרוולוגית ('מזל גורם'),³⁸ הרי על פי דרשה זו בזוהר נובעת הסכנה מרוח בעלה הראשון של האשה, שעדיין 'מכשכש בה כנחש':

כד האי בעלה תניינא אתי ואעיל רוחא בההוא מנא, רוחא קדמאה מקטרגא בהאי רוח דעאל ולא אתיישבן כחדא. ובג"כ אתתא לא אתיישבת כדקא יאות בהדי בעלה תניינא, בגין דרוחא קדמאה מכשכשא בה, וכדין איהי דכירת ליה תדיר ובכאת עליה או אתאנחת עליה, דהא רוחא דיליה מכשכשא במעה' כחויא ומקטרגא בהדי רוח אחרא דעאל בה מבעלה תנינא, עד זמן סגי מקטרגין דא בדא... ולזמנין דדחי דא קדמאה לההוא תניינ' ואתעבי' ליה מקטרגא עד דאפיק ליה מעלמא.³⁹ (=כאשר בעלה זה השני בא ומכניס רוח באותו כלי, הרוח הראשון נלחם ברוח ההוא שנכנס ולא מתיישבים כאחד, ובגלל זה האשה אינה מתיישבת כראוי עם בעלה השני, מפני שהרוח של הראשון מכשכש בה, ואז היא זוכרת אותו תמיד ובוכה עליו או מתאנחת עליו, שהרי הרוח שלו מכשכש במעיה כנחש ונלחם עם הרוח האחר שנכנס בה מבעלה השני. עד זמן רב נלחמים זה בזה ... ולפעמים דוחה זה הראשון את השני ההוא ונעשה לו אויב עד שמוציא אותו מהעולם)

המאבק המתחולל בנפשה ועל נפשה של האשה בין בעליה השונים עלול להסתיים, אם כן, בהכרעת הבעל החדש ובסילוקו מן העולם. זה, בעיני הזוהר, פשרו של האיסור לשאת 'אשה קטלנית'.

אלא שאם אנו באים לדון באיסור נשיאת קטלנית מהכיוון הזה ומאמצים אותו על מלוא המשמעות שלו, אי אפשר להימלט מהשלכות הלכתיות מרחיקות לכת. שהרי אם זה אכן טעם ההסתייגות מנישואי האלמנה, אין סיבה שלא לחשוש לחשש דומה גם בגרושה, אשר רוחו הקטלנית של בעלה הקודם 'מכשכש' גם בה. ואכן בין חכמי ימי הביניים מצאנו מי שבלא קשר לטעמו של הזוהר נשמעת מדבריו גזירה שווה בין דין האלמנה לדין הגרושה,⁴⁰ אם כי בעלי

37 זוהר, חלק ב, קב ע"א.

38 ראו סוגיית הבבלי, יב' סד ע"ב.

39 זוהר, חלק ב, קב ע"א.

40 ראו את דבריו של רש"י בפירושו על בבלי, יב' כו ע"א, ד"ה 'גירושין'. דעה זו הובאה גם בהגהת הרמ"א על שולחן ערוך, אבן העזר, ט, א.

ההלכה רחו למעשה את הרעיון הזה.⁴¹ הזוהר, לעומת זאת, אינו נרתע מהמסקנה הזאת, ו'מותח' את הטעם שהוא מציע עד מלוא משמעויותיו ההלכתיות:

הא אם שלחה האיש האחרון או כי ימות האיש האחרון לקדמא' אסור' אבל לשאר בני נשא תשתרי ... מאן דאית ליה בנין מאתתי' קדמיתא ואעיל האי לגו ביתיה ההוא יומא אתרבק בחרבא קשיא דמתהפכא בגין תרין סטרין, חד דהא תרין דחת לון לבר והשתא איהו תליתאה. ותו מאנא דאשתעבר ביה אחר היך ייתי איהו למיהב ביה רוח' דיליה וישתתף בהד' ויתדבק בה. לאו דאיהי אסור' אבל ודאי שתופ' בישא איתי לכיתיה.⁴² (=מכאן שאם שְׁלַחַה האיש האחרון או כי ימות האיש האחרון לראשון אסורה אבל לשאר בני האדם תהיה מותרת. מי שיש לו בנים מאשתו הראשונה ומכניס את זו לתוך ביתו, אותו יום הוא מתדבק בחרב הקשה שמתהפכת משתי סיבות. אחד, שהרי שניים דחתה אותם לחוץ ועכשיו הוא שלישי. ועוד, כלי שהשתעבר בו אחר איך יבוא הוא לתת בו את הרוח שלו וישתתף אתה ויתדבק בה. לא שהיא אסור, אבל ודאי שיתוף רע מביא לכיתו)

גישתו העקרונית של הזוהר בנושא זה נמצאת פרובלמטית מבחינה נוספת, מאחר שלפיה מתבקש שלא יישא אדם אלמנה כלל, גם אם זו התאלמנה פעם אחת בלבד, שהרי רוח בעלה הראשון כבר 'מכשכש בה'. והנה מתברר שגם בנקודה זו הזוהר אינו נרתע, ובלא כל אסמכתא הלכתית, אלא מכוחו של הטעם הקבלי כשלעצמו, הוא מתרה התראה חמורה שלא לשאת אלמנה כלל:

ובגין כך מאן דנסיב ארמלתא קרינן עליה ולא ידע כי בנפשו הוא, כי חנם מזורה הרשת וגו' ... ארמלתא דלא נסיבת אף על גב דאתי בר זוגה ואיהי לא בעאת לאתנסבא קב"ה לא כייף לה מן דינא וקב"ה אומין לההוא בר נש אתתא אחרא ולא עאלת בדינא כהאי בההוא עלמא, ואף על גב דלית לה בר, דהא אתתא לא אתפקדת אפריה ורביה כמה דאוקמוה.⁴³ (=ובגלל זה מי שנושא אלמנה קוראים עליו, ולא ידע כי בנפשו הוא, כי חנם מזורה הרשת וגו' ... אלמנה שאינה נישאת, אף על פי שבא בן זוגה והיא אינה רוצה להינשא, אין הקדוש ברוך כופה אותה מן הדין, והקדוש ברוך הוא מזמין לאותו אדם אשה אחרת, ואינה באה בדין כזה בעולם ההוא, ואף על פי שאין לה בן, שהרי אשה אינה מצווה על פרייה ורבייה כמו שהעמידוה)

נמצינו למדים שהזוהר, כמתחייב מהטעם שהציע לאיסור הנישואים עם אשה קטלנית, נכון להרחיב את תחולת הסכנה הזאת, ולהחיל את ההלכה, הן על אשה שהתגרשה פעמיים והן על כל אלמנה. לכאורה לפנינו פריצה בוטה של גדר ההלכה המקובלת המצמצמת את ההלכה דווקא לאלמנה, ודווקא לאלמנה משניים. אולם למעשה הזוהר נזהר מפגיעה במרקם ההלכתי המקובל, ובחתימתו של אותו קטע שבו אוסר הזוהר גם 'גרופה קטלנית' הוא מוסיף הערה רבת משמעות: 'לאו דאיהי אסורא אבל ודאי שתופא בישא איתי לכיתיה' (=לא שהיא אסור,

41 ראו יב' כו ע"א, תוספות ד"ה 'בתרי', וראו את סיכומי להלכה של הרמ"א בהגהתו על שולחן ערוך, שם.

42 זוהר, חלק ב, קג ע"ב.

43 זוהר, חלק ב, קב ע"ב.

אבל ודאי שיתוף רע מביא לביתו). הזוהר ער כאן לפער בין מה שמחייבת ההלכה התלמודית הקדומה ובין מה שמבקש הוא לחדש, והוא טורח למדר את חידושו ההלכתי ולהעמידו במעמד נחות לעומת ההלכה התלמודית. הזוהר מדגיש כאן שאת חידושו בנושא יש לתפוס ברמה נורמטיבית תת-הלכתית או סמי-הלכתית, באופן שלא תיפגע בכורתה של המסורת ההלכתית-התלמודית. המודעות למורכבותה של ההלכה ולריבוד הקיים בה בין קל לחמור ובין הלכה לנוהג מאפשר לזוהר לשמור על נאמנותו לטעם הקבלי שהוא עצמו הציע ו'למתוח' את השלכותיו עד קצה, בד בבד עם זהירות מפריצתם של גדריו ההלכה התלמודית.⁴⁴

מודעותו ההלכתית של הזוהר באה לידי ביטוי כאן גם ברגישותו למכלול הערכים ההלכתיים, בשעה הוא שקוע ראשו ורובו בסכנות החמורות הכרוכות בנשיאת 'אשה קטלנית'. כך, כאשר הוא דן בנשיאת גרושה משניים, הוא מעיר שאזהרתו מופנית אל 'מאן דאית ליה בנין מאתתיה קדמיתא',⁴⁵ כלומר מי שיש לו בנים מאשתו הראשונה. פירושו של דבר הוא שלמרות הסכנה החמורה הכרוכה לדעתו במעשה, מי שעדיין מוטלת עליו חובת פרייה ורבייה אינו צריך להימנע מנשיאת אשה זו. תפיסה הלכתית רחבה זו באה לידי ביטוי גם בצורך שרואה הזוהר להעיר בנוגע לנשיאת אלמנה, שאם לא ישארה לאשה אין בה עוון, שהרי 'קודשא בריך הוא לא כייף לה מן דינא', כלומר אותה הקדוש ברוך הוא לא חייב מן הדין להביא זרע לעולם. כל אלה מעידים על הפרספקטיבה ההלכתית הרחבה של בעל הדרשה ועל האוריינטציה הקונפורמית המאפיינת את היגדיו ההלכתיים, אף המהפכניים שבהם.

נוכל לסכם ולומר, אם כן, שפרשת 'אשה קטלנית' ועמדותיו ההלכתיות של הזוהר בפרשה זו מביאים לידי ביטוי התמודדות נוספת ושונה עם שאלות הגבול של ההלכה. אם בדוגמה הקודמת, הנוגעת למנהג ההשתטחות על קברי צדיקים, היה אפשר להתרשם מהספקולציות שהזוהר מפעיל על מנת לתת מקום למגמה הקבלית מבלי לפגוע בהגדרה ההלכתית הקדומה והמקובלת, כאן משכיל הזוהר לפתור את הקונפליקט באמצעות מידור לרמות שונות של תקפות הלכתית. עתה נפנה לדוגמה השלישית, המחודדת את הקונפליקט ההלכתי בספר הזוהר ומביאה אותו ל'מבחן קצה'. כאן תיבחן עמידתו של הזוהר מאחורי חידושו ההלכתיים במצבי דילמה שבהם אין בנמצא מוצא משפטי לקונפליקט ושנדרשת בהם הכרעה חד-משמעית.

סעודה שלישית בערב פסח שחל בשבת

ההלכה המחייבת לסעוד שלוש סעודות בשבת מופיעה כבר במשנתם של תנאים,⁴⁶ והיא נקלטה כלשונוה במסורת ההלכה על כל שלוחותיה.⁴⁷ אלא שמכמה בחינות נקבע לסעודה

44 יש לציין שבנושא הזה עמדתו של הזוהר עשויה להיות מושפעת גם ממסורת אגדה תלמודית, המורה: 'לא תבשל בקדירה שבישל בה חבירך, מאי ניהו גרושה בחיי בעלה ... ואי בעית אימא אפילו באלמנה, לפי שאין כל אצבעות שוות' (בבלי, פסח' קיב ע"א-ע"ב). עם זאת את זיקתו של הנושא להלכת הקטלנית, כמו גם את ההקשר המיסטי-הקבלי, יש לזקוף כמובן לזכותו של הזוהר. אני מודה לירידי ד"ר רמי ריינר על שהפנה את תשומת לבי למקור הזה. אין לשלול גם את האפשרות שהמציאות ההיסטורית של ריבוי מקרי מוות וגירושים הרתיעה את הזוהר מעיגון ההרחבות הקיצוניות של הלכת הקטלנית בתוקף הלכתי מחייב.

45 זוהר, חלק ב, קג ע"ב.

46 ראו מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין, תשנ"ח. מסכתא דויסע ד, עמ' 168; בבלי, שבת קיז ע"ב.

47 ראו רמב"ם, משנה תורה, הלכות שבת ל, ט. שולחן ערוך, אורח חיים, רצא, א.

השלישית מעמד נחות מזה של שתי הסעודות האחרות. מתקופת הגאונים ואילך פשט למשל המנהג לצאת ידי חובת סעודה שלישית על ידי חלוקת סעודת הבוקר לשניים באופן מלאכותי. כיוצא בזה, היו שסברו שניתן לצאת ידי חובת סעודה שלישית ב'מיני תרגימא' (מיני קינוח, פרפראות) או אף בפירות, ולוותר על אכילת פת בסעודה זו. הפולמוס בשאלות הללו, על רקעו ועל הקשריו השונים, נסקר בהרחבה במאמרו של יעקב גרטנר, 'סעודה שלישית: היבטים הלכתיים והיסטוריים'.⁴⁸ כמו שהראה גרטנר בהרחבה, אחד ממוקדי ההתנגדות למנהג הזה היו חוגי המקובלים לדורותיהם.⁴⁹ כבר המקובל רבנו בחיי בן אשר, בן דורו של ספר הזוהר ומי שייתכן שהיה שותף לחיבורו,⁵⁰ יצא בדברים נחרצים בנושא הזה:

ויש לך לדעת כי שלש סעודות של שבת זמניהם חלוקים: האחד בליל שבת, והשני בשחרית, והשלישי במנחה, לא כאותן שעושין סעודה שלישית בשחרית אחר סעודה וברכת המזון, שפורסין מפה וחוזרין ועושין סעודה, שנראה סעודות שבת לחצאין, ואין כאן הכרה בסעודה שלישית הנפלאה העליונה ... יש שהיו אומרים בסעודה שלישית שאפשר בפירות ואין צריך פת ... ואין דעתנו כן ... אלא ודאי צריך פת בסעודה שלישית כמו בשתיים ראשונות.⁵¹

כפי שרמזו כאן רבנו בחיי, וכפי שהוא מפרט במפורש שם בסמוך, עמדתו בשאלה זו נובעת מתוך ההכרה במעמדה הקבלי של סעודה שלישית. תפיסה קבלית זו ביחס לסעודה שלישית ולסעודות השבת בכלל באה לידי ביטוי בכמה מקומות גם בספר הזוהר. כך אנו מוצאים, למשל, בפסקה שבה מבקש ר' אלעזר מאביו למסור לו את סוד סעודות השבת:

אמר רבי אלעזר לאבוי אליו סעודתי היך מתתקנין, אמר ליה ליליא דשבתא כתיב והרכבתיך על במתי ארץ, ביה בליליא מתברכא מטרוניתא וכלהו חקל תפוחין ומתברכא פתוריה דבר נש ונשמתא אתוספת, והוא ליליא חרוה דמטרוניתא הוי, ובעי בר נש למחדי בחדוותא ולמיכל סעודתא דמטרוניתא. ביומא דשבתא, בסעודתא תניינא כתיב אז תתענג על ה', על ה' ודאי, דהיא שעתא אתגליא עתיקא קדישא וכלהו עלמין בחדוותא ושלימו וחדוותא דעתיקא עברינן וסעודתא דיליה הוא ודאי. בסעודתא תליתא דשבתא כתיב והאכלתיך נחלת יעקב אביך, דא היא סעודתא דזעיר אפין דהוי בשלימותא וכלהו שיתא יומין מההוא שלימו מתברכן, ובעי בר נש למחדי בסעודתיה ולאשלמא אליו סעודתי דאינון סעודתי מהימנותא שלימתא דזרעא קדישא דישאל די מהימנותא עלאה, דהא דילהון היא ולא דעמין עעכו"ם ובגיני כך אמר ביני ובין בני ישראל. ת"ח בסעודתי אליו אשתמודעון ישראל דאינון בני מלכא דאינון מהיכלא דמלכא דאינון בני מהימנותא ומאן דפגים חד סעודתא מנייהו אחזי פגימותא לעילא ואחזי גרמיה דלאו מבני מלכא עלאה הוא דלאו מבני היכלא דמלכא הוא דלאו מזרעא

48 גרטנר, תש"ן, עמ' 5-24. על היבט מסוים של הקדמת הסעודה השלישית, שגרטנר לא נגע בו, ראו תא-שמע, תשנ"ט, עמ' 201-216.

49 גרטנר, תש"ן, עמ' 18-24.

50 על זיקתו של ר' בחיי לזוהר ראו גוטליב, תש"ל, עמ' 167-193; ליבס, י', תשמ"ט, עמ' 9-12.

51 רבנו בחיי בן אשר, שלחן של ארבע, כתבי רבנו בחיי מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תש"ל, עמ' תפג.

קדישא דישראל הוא ויהבין עליה חומרא דתלת מלין דינא דגיהנם וגו'.⁵² (=אמר רבי אלעזר לאביו: אילו סעודות איך הן מתוקנות. אמר לו, ליל השבת כתוב והרכבתך על במתי ארץ. בו בלילה מתברכת המטרונית וכל שדה התפוחים, ומתברך שולחנו של אדם ונוספת נשמה. ואותו לילה שמחת המטרונית הוא, וצריך אדם לשמוח בשמחה ולאכול את סעודת המטרונית. ביום השבת בסעודה השנייה כתוב: אז תתענג על ה', על ה' ודאי, שאותה שעה מתגלה עתיקא קדישא וכל העולמות בשמחה ושלמות, ואת שמחת עתיקא אנו עושים והסעודה שלו היא ודאי. בסעודה השלישית של השבת כתוב והאכלתיך נחלת יעקב אביך, זו היא הסעודה של זעיר אנפין שהוא בשלמות, וכל ששת הימים מאותה שלמות מתברכים. וצריך אדם לשמוח בסעודתו ולהשלים אותן סעודות, שהן סעודות האמונה השלמה של הזרע הקדוש של ישראל, שהאמונה העליונה שלהם היא ולא של עמים עובדי עבודת כוכבים ומזלות, ועל כן אמר ביני וביני בני ישראל. בוא וראה, בסעודות אלה ניכרים ישראל שהם בני המלך, שהם מהיכל המלך, שהם בני האמונה, ומי שפוגם סעודה אחת מהן מראה פגם למעלה ומראה עצמו שלא מבני המלך העליון הוא, שלא מבני היכל המלך הוא, שלא מזרע הקודש של ישראל הוא, ונותנים עליו חומר של שלושה דברים: דינה של גיהנום וכו')

על פי המתואר כאן ובמקומות אחרים, בשבת על סעודותיה השונות טמון מפתח להאצלת ברכה מן העולמות העליונים. מכאן שמשקלה של כל סעודה מן הסעודות קשור ותלוי בפעולתה בעולמות עליונים. על פי דרשה זו סעודת ליל שבת היא 'שמחת המטרונית', כלומר ספירת מלכות, סעודה שנייה קשורה ל'עתיקא קדישא', היא ספירת כתר, וסעודה שלישית ל'זעיר אנפין', היא ספירת תפארת על מערכותיה השונות.⁵³ תפיסה מיסטית-פונקציונלית זו יוצרת הקבלה בין מספר הסעודות בשבת לעולמות העליונים, כאשר כל סעודה פועלת על המשכת השפע ממקום אחר בעולם הספירות. ברור, על כן, שאי אפשר לוותר או להמעיט אף בערכה של אחת מהן, ומכאן גם תובן התראתו של הזוהר כלפי מי ש'פוגם' את אחת מן הסעודות הללו. ברי כי ב'פגימת הסעודה' (ולא 'פגימת הסעודות' או 'ביטול הסעודה') מתכוון הזוהר, ממש כמו רבנו בחיי בקטע שהובא לעיל, לפשרות ההלכתיות הפורמליסטיות של חלוקת סעודת הבוקר לשניים או למציאת תחליפים לאכילת פת בסעודה זו.

ההקפדה הקבלית על אכילת פת, ודווקא פת, ודווקא בשעת המנחה, חידדה את הדילמה ההלכתית הנוגעת לקיומה של סעודה זו בערב פסח שחל בשבת. תורף הבעיה נעוץ בכך שבערב פסח, בחלקו השני של היום, חל איסור לאכול חמץ, אך עם זאת הוטל איסור גם על אכילת מצה.⁵⁴ מצב זה אינו מאפשר לסעוד סעודה שלישית בפת. בעיקרו של דבר מדובר בהתנגשות הלכתית בין חובת סעודה שלישית לאיסורי ערב הפסח, והתנגשות זו רבצה לפתחם

52 זוהר, חלק ב, פח ע"ב. לכאן יש לצרף גם את האמור ב'אדרא זוטא' (זוהר, חלק ג, רפח ע"ב), בשם רשב"י: 'אמר רבי שמעון אסהדנא עלי לכל אלין דהכא דהא מן יומאי לא בטילנא אלין ג' סעודתי...' (=מעיד אני עלי לכל אלה שכאן, שמימי לא ביטלתי את שלש הסעודות האלה).

53 הזיקה בין הסעודות השונות ובין הספירות והעולמות העליונים מתבארת בדרשות שונות באופנים שונים. על כך ראו תשבי, תשנ"ב, עמ' תקג-תקד. את הגרסאות והנוסחאות השונות הסביר תשבי בדרכו: 'ניגודים אלה מורים שבעל הזוהר לא הגיע לידי הכרעה בשאלה זו'. לחלופין, אפשר לראות בניגודים האלה רעות שונות המיוצגות כולן בתוך הזוהר.

54 על איסור אכילת מצה בערב פסח ראו תבורי, תש"ס, עמ' 114, וראו עוד הפנייתו שם, הערה 108.

של בעלי ההלכה כולם באשר הם. ואכן במהלך המאה הי"ב והמאה הי"ג הוצעו פתרונות שונים לבעיה, מקצתם כבר אינם חדשים בשלב זה של הדיון. היו שהציעו מוצא הלכתי של קיום מצוות סעודה שלישית ב'מצה עשירה'. היו שהעלו בהקשר הזה את האופציה ההלכתית לחלק את סעודת הבוקר לשניים, והיו שהעדיפו על פניה את הרעיון לצאת ידי חובה בפירות.⁵⁵ פתרונות אלה לא היה בהם כמובן כדי להניח את דעת המקובלים, שלשיטתם רק עריכת השולחן בפת כדבעי עשויה לכלכל את עניינה של סעודה זו, ויש לנהוג ולהקפיד בה ככל הנהוג בסעודות האחרות בשבת. לא ייפלא אפוא שבשאלה זו באה לידי ביטוי דילמת הגבול של ההלכה הקבלית. רבנו בחיי בסמוך לדבריו שלעיל מביא בשם בעלי התוספות⁵⁶ את ההנחה לקיים מצוות סעודה שלישית ב'מצה עשירה', ואף שאין הוא מציין זאת בפירושו, נראה שהוא מאמץ הצעה זו. הזוהר, לעומת זאת, נוגע בבעיה ההלכתית במסגרת דיון רחב על היחס בין השבת ובין המועדים, כשהוא מציג בנושא עמדה מורכבת ומאלפת ביותר. לצורך הדיון בדרשה זו היא מובאת כאן כשהיא מחולקת לשלושה מקטעים עוקבים:

.א.

בהאי יומא תלת סעודתאן בעיין בני מלכא לזמנא ולסדרא פתורי בגין יקרא דמלכא כמה דאוקימנ', וכד אזדמן ביה חגא או זמנא לא יסדר בר נש תרי פתורי בכל סעודתא חד לשבת וחד לאושפיזא בגין דכתיב על שלחן המלך תמיד הוא אוכל, ספוקא הוא בפתורא דמלכא לההוא אושפיזא דאתייה ליה, וע"ד בעי ב"ג לסדורי פתורא שלימא למלכא והוא יהיב מניה לאושפיזא. (=ביום הזה שלוש סעודות צריכים בני המלך לזמן ולסדר שולחנות לכבוד המלך כמו שהעמדנו. וכאשר מזדמן בו חג או מועד לא יסדר אדם שני שולחנות בכל סעודה, אחת לשבת ואחת לאורח, מפני שכתוב על שולחן המלך תמיד הוא אוכל, די הוא בשולחן המלך לאותו אורח שבא לו. ועל כן צריך אדם לסדר שולחן שלם למלך והוא נותן ממנו לאורח)

.ב.

א"ר אלעזר סעודתא תליתאה דשבת כד אערע ביה אושפיזא שבקין ליה או לא שבקין ליה. אי לא שבקין ליה אשתכח אושפיזא דחייא מפתורא דמלכא, אי שבקין ליה אשתכח פגימו בסעודתא דמלכא. א"ל ר"ש אבוי למלכא דאיערע ביה אושפיזא ונטיל מיכלא מקמיה וסלקיה לאושפיזיה. אשתכח אע"ג דמלכא לא אכל עמיה, ממילא דמלכא קא אכיל ומלכא יהיב ליה למיכל, וכל דא בגין דהוה אושפיזיה דמלכא. ובבי רב המנונא סבא לא חיישי לאושפיז' בשעתא דא, ולבתר מסדרי פתור לאושפיזא. (=אמר רבי אלעזר, סעודה שלישית של שבת כאשר מזדמן בה אורח, מניחים אותה או לא מניחים אותה. אם לא מניחים אותה נמצא האורח נדחה משולחן המלך. אם מניחים אותה נמצא פגם בסעודת המלך. אמר לו רבי שמעון אביו, [משל] למלך שנזדמן לו אורח ונטול מאכל מלפניו ומעלהו לאורחו, נמצא אף על פי שהמלך לא אכל עמו, ממאכל המלך

55 הדעות השונות הללו הובאו במרוכז בספר כל בו, שנכתב ככל הנראה בפרובנס בסוף המאה הי"ג או בתחילת המאה הי"ד. ראו ספר כל בו, מהדורת ד' אברהם, חלק שלישי, 'ירושלים תשנ"ב, עמ' נ-נב, ובהערות המהדיר שם. ראו גם טור, אורח חיים, סי' תמד.

56 כך ככל הנראה יש לגרוס בדבריו. וראו שם, הערת המהדיר 10. דעה זו מובאת בתוספות, פסח' צט ע"ב, ד"ה, 'לא יאכל', וכן בפסקי הרא"ש, פסח' י, א, בשם רבנו תם.

אכל והמלך נתן לו לאכול, וכל זה מפני שהיה אורחו של המלך. וכבית רב המנונא הזקן לא חששו לאורח בשעה זו, ואחר כך [היו] מסדרים שולחן לאורח)

ג.

א"ל ר' לעז' והיך עבידנ' דלא לסדרא (ס"א לסלקא) סעודתא דמלכא לאושפיז' דהא ארביסר דחל להיות בשבת סלקא סעודתא דמלכא לפסחא אע"ג דלאו איהו אושפיזיה, א"ל הכי אמינא דאי הוא אושפיזיה כל ההוא יומא יכלא לסלקא ליה ואי לאו לא סלקא ליה. ואי נימא די"ד דחל להיות בשבת אתדחיא סעודתא דמלכא מקמי סעודתא דפסח', שאני פסח דסעודתא דשבת אתדחיא בכמ' גוונין, חד בגין מצות ומרורי' דבעי בר נש דישתכח תאיבא וחד בגין פסח, והא נהמא לא אשתכח מו' שעות ולמעלה, דסדור' דפתור' בלא נהמא לאו הוא סדור'. ואי תימ' בחמר', חמר' שארי בגין דתאיב (ס"א דגביר) לבא, אבל מיומי אשתדלנא דלא בטילנא סעודת' דשבת אפי' אינון יומי דאשתכח ביה. בהאי יומא חקל דתפוחין קדישא אתברך ומתברכך עלאין ותתאין, והאי יומא קשורא הוא דאורייתא. א"ר אבא הכי הוה עביד ר' שמעון בזמנא דאסתלק סעודתא דשבתא מסדר פתוריה ואשתדל במעשה מרכבה והוה אמר הא סעודתא דמלכא דייתי למיכל גבאי. בגיני כך שבת אשתכח בכלא עדיף מכל זמנין וחגיין, ואקרי קדש ולא מקרא קדש.⁵⁷ (=אמר לו רבי אלעזר, ואיך אנו עושים שלא לסדר (ס"א להעלות) את סעודת המלך לאורח, שהרי ארבעה-עשר שחל להיות בשבת עולה סעודת המלך לפסח אף על פי שאין הוא אורחו. אמר לו, כך אמרתי שאם הוא אורחו כל אותו היום יכול להעלות לו, ואם לא, לא עולה לו. ואם נאמר שארבעה-עשר שחל להיות בשבת נדחית סעודת המלך מפני סעודת הפסח, שונה פסח שסעודת השבת נדחית בכמה אופנים, אחד מפני מצות ומרורים, שצריך אדם שיימצא תאב, ואחת בגלל פסח, ולחם לא נמצא משש שעות ולמעלה, שסידור השולחן בלא לחם אין הוא סידור. ואם תאמר בייין, יין מותר מפני שמתאב (ס"א שמגביר) את הלב. אבל מימי השתדלתי שלא ביטלתי את סעודת השבת, אפילו [ב]אלו הימים שנמצאים בו. ביום הזה שדה תפוחים קדושים מתברך ומתברכים עליונים ותחתונים. והיום הזה קשר התורה הוא. אמר רבי אבא, כך היה רבי שמעון עושה בזמן שעולה סעודת השבת, מסדר שולחנו ומשתדל במעשה מרכבה, והיה אומר זו סעודת המלך שיבוא לאכול אצלי. בגלל זה שבת נמצאת ככול, עדיפה מכל המועדים והחגים, ונקראת קודש ולא מקרא קודש)

הנחת המוצא בקטע זה היא שהשבת עומדת מעל לכל החגים והמועדים למיניהם, ושקדושת השבת שונה באופן מהותי מקדושתו של כל יום אחר. כך הוא בדרשה המקדימה לקטע זה, וכך גם באים הדברים בחתימת הקטע כמו שהוא לפנינו. הנחה זו עומדת כאן לבחינה מדוקדקת לאור סיטואציות הלכתיות המעמתות את מעמד השבת עם זה של החג. בתחילת הדברים (מקטע א) מציע הזוהר כמסגרת לדיון את משל המלך והאורח. השבת הריהי 'מלך', ואילו החג אינו אלא 'אורח' בלבד. מכאן נגזרת כמובן המסקנה הנורמטיבית שכאשר חל חג בשבת אין לקיים שתי מערכות של סעודות – אחת לשבת ואחת לחג. נוהג מהסוג הזה⁵⁸ היה

57 זוהר, חלק ג, צד ע"ב-צה ע"א. בדרשה זו עסק גם תא-שמע בספרו 'הנגלה שבנסתר' (תא-שמע, 2001), עמ' 63-65.

58 לא ברור אם מנהג זה, שהזוהר יוצא כאן נגדו, נהג למעשה בחוגים מסוימים או שמא הדברים אמורים באפשרות היפותטית או פיקטיבית, לצורך הדיון.

עלול להעמיד את 'המלך' ואת 'האורח', כלומר את השבת ואת שאר המועדים, בשורה אחת, שווה בין שווים, מבלי לתת ביטוי למעמדה העליון של השבת, דבר שכמובן לא יעלה על הדעת. המסקנה היא אפוא שיש להעניק למלך את הכבוד הראוי לו ולייחד סעודות לשבת בלבד, ורק בתוך מסגרת הסעודות הללו לתת ביטוי גם ל'אורח', דהיינו לחג.

הסוגיה מוגשת בתוך מסגרת ספרותית של שקלא וטריא מעין תלמודי בין ר' שמעון בר יוחאי לר' אלעזר בנו. פעמיים – בפתיחת מקטע ב' ושוב בפתיחת מקטע ג' – מחדד ר' אלעזר את הדילמה ההלכתית, כאשר הוא מעלה אותו לדרגה גבוהה יותר של מתח ובוהן את נאמנותו ההלכתית לעקרון בכירותה של השבת על פני המועד. במערכה הראשונה (מקטע ב) מעלה ר' אלעזר דילמה הלכתית שבה מצוות השבת מתנגשת עם חובות החג שבא לאחריו, במוצאי השבת. כיצד ינהג מי שעוסק בסעודה השלישית הנמשכת אל תוך מוצאי השבת?⁵⁹ אם ימשיך בסעודת השבת, הריהו פוגע בחג שכבר חל כעת, והלא בשעה זו אין הוא 'אורח' של יום השבת, אלא הוא עומד בפני עצמו. ואולם אם יחדל מסעודת השבת מפני קדושת החג – הרי פגם בכבודה של סעודת השבת. מתוך ההקשר מובן שלמעשה נהוג להפסיק את הסעודה ולפנות לסעודת החג, זאת אף שאין לנו עדות על כך מן המקורות המפורשים של ההלכה. התשובה הבאה כאן מפיו של ר' שמעון 'מותחת' למעשה עוד את משל המלך ואורחו, ובכך משכילה להימנע מהתנגשות חזיתית בין שני הערכים הללו, שהיתה עלולה להוביל למסקנה המביכה כי כבוד השבת נדחה מפני החג, או לחלופין להתכחש להלכה הנוהגת ולפרוץ את גדריה. על פי 'המוצא המשפטי' שמציע רשב"י, במצב כזה המלך-השבת חולק באצילותו לאורח משלו ומפנה לו את מקומו. אך בל נטעה – האורח-החג 'המתפרנס' בזאת אינו מושל בכיפה, כי למעשה 'הטריטוריה' (בזמן) היא של המלך, ומשל המלך הוא אוכל. הזוהר נזקק כאן לספקולציה משפטית מורכבת, שלפיה מדובר בפרק זמן אשר 'דה יורה' שייך לשבת, אבל 'דה פקטו' הריהו חג, וכל הליכות החג נוהגות בו, ובכך הוא שומר על עקרון הבכירות של השבת בתוך סביבה הלכתית 'עוינת', מבלי לזעזע את גדריה וגבולותיה של ההלכה.

ואולם בכך לא נחתם הדיון בפרק זה. ההערה הנספחת כאן לדברי-תשובתו של רשב"י (שספק מיוחסת לרשב"י, ספק באה מפי 'המספר היודע כול') היא רבת משמעות. מדובר בעדות על רב המנונא, דמות פלאית השייכת על פי הכרונולוגיה הזוהרית⁶⁰ ככל הנראה לדרור קורם, ולפיה רב המנונא אכן דחק את סעודת החג מפני סעודת השבת 'הפולשת' אל תוך החג. על פי

59 בפירוש הדיון ההלכתי במקטע ב הלכנו כאן בעקבות פירושו של ר' צבי הירש מזידיטשוב בפירושו על הזוהר. ראו עטרת צבי, לבוב תרל"א, חלק שלישי (ויקרא), עמ' כח-כט. דרך אחרת הוצעה עוד קודם לכן אצל רמ"ק ובמסורת פרשנות הזוהר הלוריאנית. ראו רמ"ק, אור יקר, מהדורת אלבוים, ירושלים תשמ"ה, כרך יג, עמ' קמד; ר' יעקב צמח, זוהר הרקיע, סיגעת תרל"ה, רב ע"ב; ר' שלום בוזגלו, מקדש מלך, ירושלים תשנ"ז, ויקרא עמ' קנח-קנט. אולם דרך פרשנית זו נזקקת להתניות נוספות, שאין רמז להן בזוהר גופו, כמו למשל שהדברים אמורים דווקא במעבר בין שני ימי ראש השנה. הסברו של בעל 'עטרת צבי' עדיף גם מפני שהוא מבוסס על קשרים והרמזים לסוגיה התלמודית בבבלי פסחים (וכפי שיבואר להלן), ובכך הוא משתלב ברוח הסוגיה כולה.

60 על רב המנונא ראו ליבס, י', תשנ"ו, עמ' 199-200; ישראלי, תשס"ה, עמ' 70-72. בנידון דידן מתקבל מאוד על הדעת שדמותו של רב המנונא באה בהשראת סוגיית הבבלי, פסח' קה ע"א. שם מסופר על חכמים שהיו יושבים בסעודה וקדש עליהם היום. משהתכוונו לפסוק מסעודתם, חיווה רב המנונא את דעתו, הדומה להפליא לדעתו כאן, שאין הם חייבים לפסוק. אכן, על פי הפירוש המקובל בסוגיה מדובר על המעבר מיום חול לשבת, ולא משבת לחג (ראו למשל רש"י ורשב"ם שם), אך ייתכן בהחלט שבעלי הזוהר אחזו בפירוש אחר לסוגיה שם. הדבר המאשש את הזיקה בין רב המנונא הזוהרי למקור התלמודי

עדות זו נהג רב המנונא לסיים את סעודת השבת ככל שנמשכה, ורק אחר כך לפתוח בסעודת החג. נראה שלא בכדי באה כאן תוספת זו, ולא במקרה היא באה מפיו של דמות אשר מצד אחד אינה שותפה בשיח ההלכתי ואינה בעלת ההגמוניה בתוך החבורה הזוהרית, אך עם זאת היא מייצגת את האידאל האוטופי אשר הוד קדומים נסוך עליו. דומה שבאמצעות דמותו הנערצת, אך חסרת הרלוונטיות הנורמטיבית, של רב המנונא מביא כאן הזוהר לידי ביטוי כמיהה נסתרת, שבתוך מסגרת הלכתית דחוקה אך מחייבת לא תוכל לעולם להתממש.

הדילמה ההלכתית מגיעה לשיאה בחלק השלישי, האחרון, של הפסקה (מקטע ג), ושוב מפי ר' אלעזר, המוסיף ובוחר את התמה הקבלית באמצעות 'נייר לקמוס' הלכתי עדין עוד יותר. בשלב זה עולה לדיון שאלת הסעודה השלישית בערב פסח שחל בשבת. הלכה זו מזמנת סיטואציה הלכתית שבה אין חפיפה ממשית, ולו של פרק זמן מסוים, בין השבת לחג, ועל כן החג אינו באמת 'אורח' בשבת. למרות זאת נדרש ויתור על הלכת הסעודה השלישית בשבת מפני החג העתיד לבוא רק מאוחר יותר, במוצאי השבת. האם אין בכך פגיעה במעמדה של השבת, או למצער במעמדה של הסעודה השלישית בשבת, אשר בעיני המקובלים היא כאמור בעלת ערך עליון? תשובתו של רשב"י מאלפת ביותר. כצפוי, אין הוא משתמש באחד הפתרונות הפורמליסטיים שהספרות ההלכתית בת התקופה היתה עשויה להציע לו, ואת אחת מהן הוא אף דוחה במפורש: 'דסדורא דפתורא בלא נהמא לאו הוא סדורא' (= שסידור השולחן בלא לחם אין הוא סידור). בלית בררה ובאין מוצא הלכתי התואם את הרוח המהותנית של ההלכה הזוהרית, נראה כאן רשב"י כמוותר, אם גם באופן נקודתי ומתוך הרגשה של חריגות ויחידאיות, על הנורמה המתחייבת מן הפרספקטיבה הקבלית: 'ואי נימא די"ד דחל להיות בשבת אתדחייא סעודתא דמלכא מקמי סעודתא דפסחא שאני פסח דסעודתא דשבת אתדחייא בכמה גוונין, חד בגין מצות ומרורים דבעי ב"נ דישתכח תאיבא וחד בגין פסח' (= ואם נאמר שארבעה-עשר שחל להיות בשבת נדחית סעודת המלך מלפני סעודת הפסח, שונה פסח שסעודת השבת נדחית בכמה אופנים, אחד מפני מצות ומרורים, שצריך אדם שימצא תאב, ואחת בגלל [קרבן] פסח). כאן ננקטת מערכת שיקולים הלכתית מובהקת, והמטבעות ההלכתיות גזורות, כמעט כלשונן, מהסוגיה התלמודית בבבלי פסחים.⁶¹ מתוך הדברים ניכרת מצוקתו הגדולה של רשב"י, אשר באותה פינה שר' אלעזר דוחק אותו אליה הוא נאלץ לקבל את עולה של ההלכה התלמודית, אף על פי שאין היא עולה בקנה אחד עם תפיסת עולמו הקבלית.

מעבר להכרעה ההלכתית בשאלה הקונקרטית שלפנינו, בדבר סעודה שלישית בערב פסח שחל בשבת, ברי כי לפנינו הכרעה עקרונית מטא-הלכתית הנוגעת ליחסי הגומלין בין הלכה לקבלה. המקובל הזוהרי מגשש וממשש את גבולות ההלכה, הוא נכון לעשות שימוש בספקולציות מורכבות וב'מתיחה' מבוקרת של גבולות ההלכה, אבל בשעת אמת, כאשר הוא עומד לפני הבררה החד-משמעית – הוא מקבל עליו בהכנעה את עולה של ההלכה. אלא שגם מסקנה זו אינה ממצה את מלוא המשמעות של הקטע החשוב שלפנינו. מתברר

המדובר הוא העובדה שרוחו של הבבלי בפרק עשירי של מסכת פסחים מהדהדת בדרשת הזוהר הזאת גם בדרכים אחרות. ראו למשל להלן, הערה 61.

61 ראו בבלי, פסח' קז ע"א-ע"ב. מעניין שבסוגיה הזאת מובאים שני הנימוקים הללו כאלטרנטיבות שונות לטעמה של ההלכה האוסרת לאכול סמוך למנחה: 'איבעיא להו, סמוך למנחה גדולה תנן ומשום פסח, דילמא אתי למימשך ואתי לאימנועי מלמיעבד פסחא, או דילמא סמוך למנחה קטנה תנן, ומשום מצה, דילמא אתי למיכל למצה אכילה גסה'. הזוהר מביא את שני צדי הספק בבחינת נימוקים מצטברים, ככל הנראה כדי להגדיל ולהעצים את הצורך לחרוג בסיטואציה הזאת מהרוח הקבלית.

שגם לפרק האחרון, המכריע, של המסה הזוהרית שלפנינו (מקטע ג) בא כאן נספח מעניין וחשוב. רשב"י, על פי דרשה זו, אכן קיבל עליו את המגבלות ההלכתיות, אולם אין פירוש הדבר שהזניח את המגמה המהותית-הקבלית של הסעודה השלישית בשבת זו. במקום שבו אי אפשר למצוא מוצא באפיקים הספקולטיביים, ושאינן עוד דרך לפרש ולמתוח את גבולות ההלכה, מעתיק הזוהר את כוח היצירה שלו אל שדה המערכה הקבלי. כאן מתברר שגם אם אפס כל מוצא הלכתי, הרי שמוצא קבלי לדילמה יש ויש. העדות לכך שבשבת המדוברת של ערב פסח נוהג היה רשב"י לערוך את השולחן ולעסוק במעשה מרכבה, וכך להנכיח את 'המלך' (זוהר אמר הא סעודתא דמלכא דייתי למיכל גבאי' = והיה אומר, זו סעודת המלך שיבוא לאכול אצלי), מלמדת שאפילו לסעודה שלישית של שבת, לעת הצורך, יכול להיות תחליף.⁶² העיסוק במעשה מרכבה (על השולחן הערוך!) שאפשר לראות בו מעין ספיריטואליזציה של מצוות הסעודה, אינו אידאלי בעיני הזוהר, אולם במגבלות שה'פוסק' הקבלי נתון בהן נכון הוא להתפשר ולהסתפק בכך.

פרשה זו ממחישה לפנינו היטב את רוחו המתחבטת והמתייסרת של הזוהר במחוזות הגבול של ההלכה. הזוהר ישקיע לעתים מאמצים בלתי נלאים לעיצוב ולהגדרה של הפורמולה ההלכתית באופן שזו תעלה בקנה אחד עם המצווה, או למצער לא תכחיש ותזים את משמעותה הקבלית. המקובל יתור בכל דרך אפשרית אחר פתרונות לדילמה ההלכתית-הקבלית, ואולם כל זאת מתוך קבלה בלתי מעורערת של סמכות ההלכה. במקום שבו לא ימצא המוצא ההלכתי, כמו שנוכחנו לדעת, ידע גם הזוהר 'לקפל את הרגל' הקבלי, או לחפש לו תחליף מקורי נאות.

לפרשה של ההלכה האשכנזית בספר הזוהר – הארה והצעה

התמונה העולה מהפרשיות הספורות הללו מחייבת עיון מחודש באופיים של ההיגדים ההלכתיים בספר הזוהר בכלל ובתודעה המכוננת אותם. מעתה קשה יהיה להסכים עם טענתו של כ"ץ (בדבריו שהובאו לעיל) כאילו ענייננו כאן בביטויים שבאו רק 'בדרך גררא' או 'בעקבות הנטייה לדרשנות קבלית'. מסתבר יותר שביסודם של הללו אפשר לחשוף גישה אקטיביסטית ביחס להלכה, גם אם היא אינטואיטיבית באופייה ואינה מנוסחת במפורש. אכן, כפי שכבר הערתי למעלה, אופייה של ההלכה הזוהרית הוא במהותו אינסטרומנטלי-מהותני. בעמדתו העקרונית הזאת של הזוהר ושל גיבורו, רשב"י, מהדהדת גם משנתו של רשב"י התלמודי, היוצקת את תבניות ההלכה על פי טעמיה – הנתונים או המסתברים – של המצווה, ולדעתו 'דרשינן טעמא דקרא' (=אנו דורשים את טעם הפסוק).⁶³ דעתו של הזוהר גסה בפורמליזם ההלכתי המעגן לעתים את המציאות הנורמטיבית או את המסקנה ההלכתית בנימוקים טכניים או נסיבתיים, שבעיניו הם נמוכים ואינם ראויים. מסיבה זו הזוהר מסתייג, למשל, מן הספק כטעם הלכתי לעצמו.⁶⁴ בכל מקום שעולה מתוך המקורות הרבניים הצורך לנהוג מנהג כפול בשל ספק

62 יש לציין שהגר"א הבין את העמדה שרשב"י מייצג כאן כויתור גמור על חובת סעודה שלישית בשבת זו. עיין ביאור הגר"א על שולחן ערוך, אורח חיים, תמד, א. אולם פירוש זה דחוק ביותר, ואכן רוב פרשני הזוהר ראו בדברים המובאים בשם רשב"י תחליף ולא ויתור, וכדברינו. ראו למשל פירוש 'אור יקר', כאן, 'מקדש מלך', כאן, ועוד.

63 ראו בבלי, יב' כג ע"א; ב"מ קטו ע"א; סנה' כא ע"א.

64 בתופעה זו כבר דן כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 46-49.

הלכתי, הזוהר עומד על כך שיש טעם ועניין בכל אחד משני המנהגים הללו לעצמו. כך למשל בנוגע לתפילין של רש"י ותפילין של רבנו תם. המנהג שכבר רווח בימיו, להניח את שני טיפוסים הבתים גם יחד, היה נעוץ על פי הספרות ההלכתית בספק בנוגע לסדר הפרשיות,⁶⁵ אולם בזוהר נמצא לו הסבר מיסטי המחייב את הנחת התפילין משני הטיפוסים גם יחד. כך גם בנוגע לסדר התקיעות, הכולל, על פי הסוגיה התלמודית, שתי וריאציות של קול – שברים ותרועה, מפני הספק מהי 'התרועה' הנזכרת במקרא,⁶⁶ ואילו בספר הזוהר שניהם גם יחד נדרשים, לצורך תיקון הספירות השונות בהתאמה.⁶⁷ וכך גם כאשר לכפל הימים של ראש השנה, מנהג שיסודו נעוץ בספקות הקשורים לקידוש החודש, ואילו על פי הזוהר הוא נובע מהצורך למתן את הדין במידת הרחמים.⁶⁸ בדומה לכך לא נמנע הזוהר מלהמיר בכל מיני נושאים טעם הלכתי טכני בנימוק קבלי גבוה. בעניין זה יש להזכיר למשל את המנהג לכפוף את אצבעות הידיים בעת ברכת הנר בהבדלה,⁶⁹ או את איסור נשיאת אשה קטלנית שנידון לעיל. בנושאים אחרים אנו מוצאים שהזוהר מעניק משקל כבד לעניינים שבמקורות ההלכה אינם תופסים אלא מקום שולי, כמו למשל חובת הכריעה בברכת 'מודים' שבתפילת העמידה⁷⁰ או החלוקה של התורה למספר מוגדר וקבוע של פרשיות השבוע.⁷¹ אולם כל זה אינו מלמד על התעלמות מן ההלכה או על חוסר עניין בה. נהפוך הוא, הזוהר מפגין תעוזה מרשימה בבואו להכריע, מנקודת המוצא הקבלית, בעניינים שהיו בזמנו ובמקומו שנויים במחלוקות הלכתיות ידועות. כך הדבר למשל בנוגע לפולמוס הסוער על הנחת תפילין בחול המועד,⁷² כך בנוגע לשאלת הדלקת הנר במוצאי שבת קודם התפילה,⁷³ וכך גם ביחס לדרכי הקיום של הסעודה השלישית בשבת, כמו שכבר הראינו לעיל. קיצורו של דבר, כדי לשמר וליישם את גישתו המהותנית-המיסטית נקט הזוהר גישה אקטיביסטית, וכך היה לו חלק, בדרכו הוא, בשיח ההלכתי.

לאור הדברים הללו יש לשוב ולבחון לדעתי גם את פשר ההופעות האשכנזיות בהלכה הזוהרית. תא-שמע עמד כאמור על דרכי חלחולה של הלכה זו מאשכנז לספרד. אולם בכך אין די כדי לטעון שהלכה זו היתה רווחת בחוגים שבעלי הזוהר חיו ופעלו בהם. בכמה נושאים הדברים אף רחוקים מן הדעת, כמו למשל בשאלת נשיאת כפיים על ידי כהן רווק. כ"ץ ותא-שמע מציינים בצדק את מקורו האשכנזי של המנהג בבית מדרשו של ר' יצחק בר' יהודה במגנצא, באמצע המאה הי"א,⁷⁴ אולם אי אפשר להתעלם מן העובדה שבספרד מנהג זה לא היה מוכר כלל ואף נחשב לזר ביותר, כעולה מתשובתו של הרשב"א, שאותה מצטטים שני החוקרים. יתר על כן, גם באשכנז עצמה במאה הי"ג נשמעים רק הדים קלושים של מנהג זה, ולא ברור אם באמת היה נוהג והיכן.⁷⁵ מתקבל אפוא על הדעת ש'שקיעי ההלכה האשכנזית' בספר הזוהר אינם משקפים את מה שממילא נהג בסביבתו הקסטיליאנית של הזוהר, אלא את

65 ראו למשל פסקי הרא"ש, הלכות קטנות, הלכות תפילין ד.

66 בבלי, ר"ה לד ע"א. להרחבה בעניין נוהג התקיעות בתקופת המשנה ראו בר אילן, תשמ"ה.

67 זוהר, חלק ג, רלא ע"ב. וראו כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 46-47.

68 זוהר, שם, ע"א. ראו כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 47-48.

69 ראו גינצבורג, א"א, תשמ"ט, עמ' 200-212.

70 ראו ישראלי, תשס"ה, עמ' 174-176.

71 ראו כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 46.

72 ראו כ"ץ, שם, עמ' 103-107.

73 תא-שמע, תשנ"ט, עמ' 217-220.

74 ראו כ"ץ, תשמ"ד, עמ' 45; תא-שמע, 2001, עמ' 28 ועמ' 119, הערה 44.

75 כמו שהראה כ"ץ, שם, מנהג זה מופיע כבר בספר 'חילוף מנהגים בין בני בכל לבני ארץ ישראל' (מהדורות

העדפתו הערכית ואת הכרעתו ההלכתית המודעת. מסתבר שעם פריצת האופקים ההלכתית בעקבות העברת מסורות אשכנזיות לספרד נחשפה הקהילה הספרדית, ובתוכה גם בני חוג הזוהר, למנעד נורמטיבי רחב הרבה יותר ממה שעמד לפנייהם קודם לכן. המקובלים בעלי הזוהר, שחיפשו, כמו שכבר הראינו, כל דרך אפשרית לשמר את הרוח הקבלית מבלי לערער את אושיות ההלכה ואת סמכותה, מצאו לפרקים בנוהג האשכנזי את המוצא המשפטי לדילמה. באותם מקומות שהמנהגים 'החדשים' הללו הביאו לידי ביטוי בעיניהם את התמה הקבלית – הם ביכרו אותם על פני המנהגים שנהגו בסביבתם הגיאוגרפית, ועל כן אימצו אותם והטמיעו אותם ביצירתם הספרותית הגדולה. מאליו מובן שכנושאים אחרים, שאין בהם צורך לתת מענה לקונפליקט הקבלי-ההלכתי, אכן ישקף הזוהר את סביבתו ההלכתית הטבעית, לאמור את המנהג הספרדי. מסקנת הדברים היא, אם כן, שבהלכה הזוהרית יש לראות שילוב של גישה מסורתית-שמרנית עם אקטיביזם יצירתי. למרבה הפרדוקס, היצירתיות הזוהרית מנוצלת ו'מגויסת' לעתים דווקא לשימור הרוח הזוהרית תחת מוטת כנפיה המתרחבת של ההלכה, על סמכותה הבלתי מעורערת. בהקשר זה אני מציע להבין גם את פנייתו של הזוהר אל ההלכה האשכנזית.

סוף דבר

במאמרו 'קבלה ואליטות במאה השלוש עשרה בספרד'⁷⁶ זיהה משה אידל את ערש צמיחתה של הקבלה בשתי אליטות של מקובלים שפעלו זו לצד זו בספרד במאה הי"ג. באחת הוא ראה את 'האליטה הראשונה', והיא הקיפה דמויות של חכמים הידועים גם בתור חכמי הלכה. הוא מנה בהם את הרמב"ן, את ר' יונה גרונדי ואת הרשב"א. לדעת אידל לצד אותן דמויות פעלו מקובלים שהשתייכו ל'אליטה משנית' (secondary elite), ואחד המאפיינים המובהקים של המקובלים הללו הוא המוניטין שלהם כחכמי סוד בלבד, וכלל לא כבעלי הלכה. בהם הוא מונה את ר' יצחק סגי נהור, ר' עזרא, ר' עזריאל ור' יעקב בר ששת. לאור התמונה העולה כאן במאמר זה, נראה שלפחות בנוגע לזוהר יש למתן את החלוקה הדיכוטומית הזאת. מצד אחד אין ספק שהפרופיל הרוחני של בני חוג הזוהר אינו דומה לזה של החכמים שהושפעו ממשנתו הקבלית של הרמב"ן, והדעת נותנת שאכן עיקר עניינם של הראשונים היה ביצירה הקבלית, ולא בעמידה הרבנית הקונבנציונלית על משמר ההלכה. עם זאת מעמדה של ההלכה, כמו שהראיתי במאמר זה, הוא בלתי מעורער גם בספר הזוהר. אף על פי שגישתו המיסטית-הדרשנית של הזוהר היתה עשויה להוביל אותו לעיצוב 'הלכה קבלית' משלו ולפריצת גררי ההלכה המסורתית, בפועל משתקפת בעמדתו תודעה שהיא רגישה לגבולות ההלכה ואף מקבלת את מרותה, לא רק להלכה, אלא גם למעשה. יתרה מזו, בעלי הזוהר כפי שדמויותיהם משתקפות כאן הם אנשים המעורים במקורות ההלכה, בעלי עמדות הלכתיות נחרצות, הנחלצים לדון בהן באופן יצירתי, למדני ומעמיק. מכאן שאת היחס והפער שבין שני הזרמים הללו בתוך

⁷⁶ה' מיללער, וינה תרל"ח), סי' נ, עמ' 43, וכן מצוטט בספר שבלי הלקט בשם 'רבינו יצחק ב"ר יהודה זצ"ל'. ראו שבלי הלקט, מהדורת מירסקי, ירושלים וניו יורק תשכ"ו, כג, עמ' 201.

76 אידל, 1994. ברברים אלה יצא אידל נגד דעתו של גרשם שלום, שסבר כי הגרעין הראשוני של הקבלה צמח בפרובנס ובספרד בחוגים אקסלוסיביים של פרושים, נזירים וחסידים. על כך ראו שלום, 1987, עמ' 241-229.

העולם הרבני של המאה הי"ג יש לראות כהבדל בתחומי העניין ובאוריינטציה, ולא דווקא בגישותיהם המהותיות של בני שני הזרמים כלפי ההלכה או בכישוריהם הלמדניים. אין ספק בעיני שרק מכוח נאמנות בסיסית זו להלכה ובזכות המאמצים הבלתי נלאים ליישב נאמנות זו עם מגמותיה הספיריטואליות של תורת הסוד החדשה היתה סמכותו של הזוהר עשויה להתקבל בקהילות ישראל ולזכות למעמד שזכתה לו.

ביבליוגרפיה וקיצורים

- אביב"י, תשמ"ז
 "אביב"י, בנין אריאל: מבוא דרושי האלהי ר' יצחק לוריא ... על פי כתביו ועל פי כתבי תלמידו ר' חיים ויטל, ירושלים תשמ"ז.
- אביב"י, תשנ"ג
 "אביב"י, קבלת הגר"א, ירושלים תשנ"ג.
- אביב"י, תשס"ח
 "אביב"י, קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח.
- אבישור, תשל"ט
 "אבישור, כתובות פיניקיות והמקרא, חלק ב: מבחר כתובות פיניקיות, ירושלים תשל"ט.
- אבישור, תשמ"ט
 "אבישור, "פרי עץ הדר" (וי' כג, מ) – על "פרי" שאינו פרי ועל "הדר" שאינו אתרוג', בית מקרא, קיז (טבת-אדר תשמ"ט), עמ' 135-139.
- אבן זוהר, 1990
 I. Even Zohar, 'Polysystem Theory', *Peotics Today*, 11, 1 (1990), pp. 9-26.
- אבן שמואל, תרצ"ה-תשמ"ז
 יהודה אבן שמואל, מורה נבוכים לרבינו משה בן מימון, בהעתקת ר' שמואל אבן תיבון, הוצאה מנוקדת ומוגהה ומפורשת על-ידי יהודה אבן שמואל, א-ד, ירושלים תרצ"ה-תשמ"ז.
- אברמס, תשנ"ג
 ד' אברמס, 'ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן – מהדורה סינופטית על-פי כתבי יד שונים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת ניו יורק, תשנ"ג.
- אברמס, תשנ"ד
 ד' אברמס, 'אימתי חוברה ההקדמה לספר הזוהר? ושינויים בטפסים שונים של ההקדמה שבדפוס מנטובה', אסופות; ספר שנה למדעי היהדות ח (תשנ"ד), עמ' ריא-רכו.
- אברמס, תשנ"ו
 ד' אברמס, ר' אשר בן דוד – כל כתביו ועיונים בקבלתו, ונוסף לו פירושי מעשה בראשית של המקובלים בפרובאנס ובגירונה, לוס אנג'לס תשנ"ו.
- אברמס, 1996א
 D. Abrams, 'Critical and Post Critical Textual Scholarship of Jewish Mystical Literature', *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 1 (1996), pp. 7-71.
- אברמס, 1996ב
 D. Abrams, 'From Germany to Spain: Numerology as a Mystical Technique', *Journal of Jewish Studies*, 47 (1996), pp. 85-101.

- אברמס, תשנ"ז(א) ד' אברמס, 'כתובי-יד חדשים של ספר הסודות של רבי שם טוב בר שמחה והמקורות שהיו בידו', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' 49-70.
- אברמס, תשנ"ז(ב) ד' אברמס, 'פירוש האבוד לספר יצירה לר' יעקב בן יעקב הכהן', קבלה, ב (תשנ"ז), עמ' 311-342.
- אברמס, 1997 D. Abrams, *Sexual Symbolism and Merkavah Speculation in Medieval Germany*, Tübingen 1997.
- אברמס, 2003 D. Abrams, 'Knowing the Maiden Without Eyes: Reading the Sexual Reconstruction of the Jewish Mystic in a Zoharic Parable', *Da'at*, 50-52 (2003), pp. lix-lxxxiii.
- אברמס, תשס"ד ד' אברמס, 'זוהר, ספר ו"ספר הזוהר" – לתולדות ההנחות והציפיות של המקובלים והחוקרים', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 201-232.
- אברמס, תשס"ה ד' אברמס, הגוף האלוהי הנשי בקבלה: עיון בצורות של אהבה גופנית ומיניות נשית של האלוהות, ירושלים תשס"ה.
- אברמס, 2006 D. Abrams, "'A Light of Her Own" — Minor Kabbalistic Traditions on the Ontology of the Divine Feminine', *Kabbalah*, 15 (2006), pp. 7-29.
- אברמס, תשס"ח קבלת האר"י, אוסף מאמרים מאת גרשם שלום, ערך דניאל אברמס, לוס אנג'לס תשס"ח.
- אברמס, 2009 D. Abrams, 'The Invention of the Zohar as a Book: On the Assumptions and Expectations of the Kabbalists and Modern Scholars', *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 19 (2009), pp. 7-142.
- אברמס, 2010 D. Abrams, 'The Virgin Mary as the Moon that Lacks the Sun: a Zoharic Polemic against the Veneration of Mary', *Kabbalah*, 21 (2010), pp. 7-56.
- אוניאנס, 1954 R. Onians, *The Origins of European Thought*, Cambridge 1954.
- אופנהיימר, תשל"א ש' אופנהיימר, 'סמלי הים בקבלת הזוהר', הים במקרא, חיפה תשל"א.
- אורבך, תשכ"ט א"א אורבך, 'שרידי תנחומא-ילמדנו', קבץ על יד, סדרה חדשה, ה-ו (ט"ז), תשכ"ט.
- אורבך, 1982 א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, מהדורה שנייה, ירושלים 1982.
- אורון, תשמ"ט מ' אורון, 'מאמנות הדרוש של בעל הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודרויו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 299-310.
- אורון, תשנ"ד מ' אורון, 'שימני כחותם על לבך, עיונים בפואטיקה של בעל הזוהר

- בפרשת "סבא דמשפטים", בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 1-24.
- מ' אורון, 'שלושה פירושים למעשה בראשית ומשמעותם בחקר ספר הזוהר', דעת, 50-52 (תשס"ג), עמ' 183-199.
- מ' אורון, 'מוטיב הינוקא ומשמעותו בספר הזוהר', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 129-164.
- מ' אורון, 'מדרש הנעלם – מוקדם ומאוחר', קבלה, כב (תשע"א), עמ' 109-147.
- ע' אטקס, רבי ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים, תשמ"ד.
- I. Etkes, 'Rabbi Israel Salanter and His Psychology of Mussar', in: A. Green (ed.), *Jewish Spirituality – From the Sixteenth-Century Revival to the Present*, New York 1987, pp. 206-244.
- מ' אידל, 'פירוש עשר הספירות לר' יוסף הבא משושן הבירה ושרידים מכתביו', עלי ספר, ו-ז (תשל"ט), עמ' 74-84.
- מ' אידל, 'דמות האדם שמעל הספירות', דעת, 4 (תש"ם), עמ' 41-55.
- מ' אידל, 'לגלגוליה של טכניקה קדומה של חזון נבואי בימי הביניים', סיני, פו (תש"ם), עמ' א-ז.
- מ' אידל, 'המחשבה הרעה של האל', תרביץ, מט, ג-ד (תש"ם), עמ' 356-364.
- משה אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים', *AJS Review*, 5 (1980), חלק עברי, עמ' א-כ.
- מ' אידל, 'אג'ידאו דה ויטרבו וכתביו של ר' אברהם אבולעפיה', איטליה, ב 1-2 (תשמ"א), עמ' מח-נ.
- מ' אידל, 'תפיסת התורה בהיכלות ובקבלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 23-84.
- מ' אידל, 'הספירות שמעל הספירות – לחקר מקורותיהם של ראשוני המקובלים', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 239-280.
- מ' אידל, 'הפירוש המאגי והתיאורגי של המוסיקה בטקסטים יהודיים מתקופת הרנסנס ועד החסידות', יובל, ד (תשמ"ב), עמ' לג-סב.
- מ' אידל, 'חומר קבלי מבית מדרשו של ר' יהודה החסיד', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 169-207.
- M. Idel, 'Introduction to the Bison Book Edition', in: J. Reuchlin, 1983

- On the Art of the Kabbalah*, M. and S. Goodman (trans.), pp. v–xxix, 1983.
- אידל, תשמ"ד
מ' אידל, 'ר' יהודה חליווה וחיבורו "ספר צפנת פענח", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 149–119.
- אידל, 1988
M. Idel, *Kabbalah – New Perspectives*, New York 1988.
- אידל, תשמ"ט
מ' אידל, 'קטע לא ידוע מן המדרש הנעלם', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 73–87.
- אידל, 1990
M. Idel, *Golem: Jewish Magical and Mystical Traditions – on the Artificial Anthropoid*, Albany 1990.
- אידל, תשנ"א
מ' אידל, מבוא, בתוך: ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה, נאום על כבוד האדם, תרגמה ג' שילוני, ירושלים תשנ"א.
- אידל, 1991
M. Idel, 'Perceptions of Kabbalah in the second half of the 18th century', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 1 (1991), pp. 55–114.
- אידל, תשנ"ב
מ' אידל, 'על תולדות מושג ה"צמצום" בקבלה ובמחקר', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 59–112.
- אידל, 1992
מ' אידל, 'דימויים ומעשים מיניים בקבלה', זמנים, 42 (1992), עמ' 39–30.
- אידל, תשנ"ג(א)
מ' אידל, 'חיבורים זנוחים של בעל "ספר כף הקטורת"', פעמים, נג (תשנ"ג), עמ' 75–89.
- אידל, תשנ"ג(ב)
מ' אידל, קבלה – היבטים חדשים, תל אביב וירושלים תשנ"ג.
- אידל, 1994
M. Idel, 'Kabbalah and Elites in Thirteenth Century Spain', *Mediterranean Historical Review*, 9 (1994), pp. 5–19.
- אידל, תשנ"ו
מ' אידל, גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי, תרגם ע' מאיר-לוי, תל אביב וירושלים תשנ"ו.
- אידל, תשנ"ח(א)
מ' אידל, 'מקומו של הסמל בהגותו של גרשם שלום', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 7243.
- אידל, תשנ"ח(ב)
מ' אידל, ר' מנחם ריקנאטי המקובל, ירושלים ותל אביב תשנ"ח.
- אידל, 1998
M. Idel, *Messianic Mystics*, New Haven and London, 1998.
- אידל, תשנ"ט
מ' אידל, 'הרעיה והפילגש', בתוך: ד' יואל, מ' ליבוביץ, י' מזור (עורכים), ברוך שעשני אשה, תל אביב תשנ"ט.
- אידל, תש"ס
מ' אידל, 'חנוך תופר מנעלים היה', קבלה, ה (תש"ס), עמ' 286–265.

- אידל, תשס"א מ' אידל, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, תרגם ע' ידין, תל אביב וירושלים תשס"א.
- אידל, תשס"ג (א) מ' אידל, 'בין הקבלה הנבואית לקבלת ר' מנחם מנדל משקלוב', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 173-184.
- אידל, תשס"ג (ב) מ' אידל, 'מ"אור גנוז" ל"אור תורה" – פרק בפנומנולוגיה של המיסטיקה היהודית', א' ציון (עורך), מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל, יא (תשס"ג), עמ' 23-62.
- אידל, תשס"ד (א) M. Idel, 'Sabbath – On Concepts of Time in Jewish Mysticism' בתוך: ' בלידשטיין (עורך), שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות, באר שבע תשס"ד, עמ' 57-93.
- אידל, תשס"ד (ב) מ' אידל, 'נשמת אלוה: על אלוהיות הנשמה אצל הרמב"ן והאסכולה שלו', בתוך: ש' ארזי, מ' פכלר וב' כהנא (עורכים), החיים כמדרש: עיונים בפסיכולוגיה יהודית לכבוד פרופ' מרדכי רוטנברג, תל אביב תשס"ד, עמ' 338-380.
- אידל, תשס"ד (ג) מ' אידל, 'פירושים לסוד העריות בראשית הקבלה', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 89-199.
- אידל, תשס"ד (ד) מ' אידל, 'לויתן ובת זוגו – ממיתוס תלמודי למיתוסים קבליים', בתוך: מ' אידל וא' גרינולד (עורכים), המיתוס ביהדות, ירושלים תשס"ד, עמ' 145-186.
- אידל, 2005א M. Idel, *Ascensions on High in Jewish Mysticism: Pillars, Lines, Ladders*, Budapest and New York 2005.
- אידל, 2005ב M. Idel, 'Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah ben Shlomo ha-Navi', *Jewish Quarterly Review*, 96 (2005), pp. 183-196.
- אידל, 2005ג M. Idel, *Enchanted Chains, Techniques and Rituals in Jewish Mysticism*, Los Angeles 2005.
- אידל, 2005ד M. Idel, *Kabbalah and Eros*, New Haven and London 2005.
- אידל, תשס"ו (א) מ' אידל, מקובלים של לילה, ירושלים תשס"ו.
- אידל, תשס"ו (ב) מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט "אל נא לעולם תוערץ"', מורשת ישראל, ב (תשס"ו), עמ' 5-41.
- אידל, תשס"ו (ג) מ' אידל, 'על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס', קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 157-261.
- אידל, 2006 M. Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 47-94.

- M. Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*, Jerusalem, London and New York 2007. אידל, 2007
- מ' אידל, 'בין אשכנז לקסטיליה במאה השלוש-עשרה: השבעות, רשימות ו"שערי דרשות" בחוגו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא והשפעותיהן, תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 475-554. אידל, תשס"ח(א)
- מ' אידל, עולם המלאכים – בין התגלות להתעלות, תל אביב תשס"ח. אידל, תשס"ח(ב)
- מ' אידל, 'על הגדרות הנבואה מהרמב"ם לאברהם אבולעפיה ומעבר להם', בתוך: א' אלקיים וד' שוורץ (עורכים), הרמב"ם בנבכי הסוד – מחווה למשה חלמיש, רמת גן תשס"ט (דעת, 64-66), עמ' 1-36. אידל, תשס"ט
- מ' אידל, 'פיוט לא ידוע ליום הכיפורים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא', בתוך: י' הקר, ב"צ קידר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל המוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים 2009, עמ' 237-262. אידל, 2009א
- M. Idel, 'The Image of Man above the Sefirot — R. David ben Yehudah he-Hasid's Theosophy of Ten Supernal *Sahasot* and Its Reverberations', *Kabbalah*, 20 (2009), pp. 181-212. אידל, 2009ב
- מ' אידל, קבלה וארוס, תרגם ש' בראון, ירושלים תש"ע. אידל, תש"ע
- מ' אידל, 'ר' נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה: ממגיה יהודית, לקבלה מעשית, ולקבלה עיונית', בתוך: אברהם (רמי) ריינר ואחרים (עורכים), מחקרים לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"א, עמ' 46-61. אידל, תשע"א
- M. Eigen, 'On the Significance of the Face', *The Psychoanalytic Review*, 67 (1980-1981), pp. 425-439. אייגן, 1981-1980
- א' אייזנמן, מבנה ותוכן בספר נפש החיים לר' חיים מוולוז'ין, בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 185-194. אייזנמן, תשס"ג
- י' אלבוים, פתיחות והסתגרות: היצירה הרוחנית-הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, ירושלים תש"ן. אלבוים, תש"ן
- א' אלטמן, בעיות במחקר הניאור-אפלטוניות היהודית, תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 501-507. אלטמן, תשי"ח
- A. Altmann, 'Eleazar of Worms' *Chokhmat Ha-Egoz*', *JJS* XI (1960), pp. 101-113. אלטמן, 1960
- A. Altmann, 'The Delphic Maxim in Medieval Islam and Judaism', in: *Studies in Religious Philosophy and Mysticism*, London 1969, pp. 1-40. אלטמן, 1969

- אלטמן, תש"ם
א' אלטמן, 'ספר אור זרוע לר' משה די ליאון: מבוא, טקסט קריטי והערות', קבץ על יד סדרה חדשה, ט, יט (תש"ם), עמ' 219-293.
- אלטמן, תשמ"ג
א' אלטמן, 'מדרש אלגורי על פי דרך הקבלה הפנימית על בראשית כ"ד', בתוך: א' אלטמן, פנים של יהדות, תל אביב תשמ"ג, עמ' 68-75.
- אלטר, 1978
ר' אלטר, 'סצנת דפוס במקרא וחיבורה של קונוונציה', הספרות, 27 (1978), עמ' 7-14.
- אלטר, תשמ"ח
ר' אלטר, אמנות הסיפור במקרא, תל אביב תשמ"ח.
- אליאור, תשמ"ז
ר' אליאור, 'ייחודה של התופעה הדתית בספרות ההיכלות – דמות האל והרחבת גבולות ההשגה', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז) עמ' 23-64.
- אליאור, תשנ"ו
ר' אליאור, 'ר' יוסף קארו ור' ישראל בעל שם טוב – מטמורפוזה מיסטית, השראה קבלית והפנמה רוחנית', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 671-709.
- אליאור, תשס"א
ר' אליאור (עורכת), החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה, משיחיות, שבתאות ופראנקיזם – דברי הכנס הבינלאומי השביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טז-יז (תשס"א).
- אליאור, תשס"ג
ר' אליאור, מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ג.
- אליאור, 2009
ר' אליאור, זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה, ירושלים ותל אביב 2009.
- אליאור, תש"ע
ר' אליאור, 'ש"י עגנון והמסורת המיסטית', כיוונים חדשים, 22 (תש"ע), עמ' 222-241.
- אליצור, תשס"ח
י' אליצור, "'מדה" בלשון חז"ל והמשנה האחרונה במסכת אבות', שיערי לשון, ב (תשס"ח), עמ' 19-30.
- אלקיים, 1993
א' אלקיים, 'סוד האמונה בכתבי נתן העזתי', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993.
- אלקיים, תשנ"ח
א' אלקיים, 'ארץ הצבי: קווים עיקריים לדיוקנה של ארץ ישראל בכתבי נתן העזתי', בתוך: א' רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית החדשה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 128-185.
- אמרי, 2000
E. Emery, 'Facing "O" – Wilfred Bion, Emmanuel Levinas, and the Face of the Other', *Psychoanalytical Review*, 87 (2000), pp. 799-840.
- אסולין, תשס"א
ש' אסולין, 'המרת דת והבראיזם במאה השבע עשרה באירופה: עיון

- בדמותו של יוהן קמפר מאופסלה הוא משה בן אהרון כהן מקרקוב', בתוך: אליאור, תשס"א, עמ' 423-470.
- ש' אסולין, 'הפרשנות המיסטית לשיר השירים בספר הזוהר ורקעה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- ש' אסולין, 'ההבניה הכפולה של דמות השכינה ב"מעייין עין יעקב"', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' סא-קיא.
- ש' אסולין, 'קומתה של השכינה – מקומו של הפרצוף האלוהי הנקבי – בין האדרא רבא לאדרא זוטא', בתוך: ב' הוס, ח' קרייסל, א' ארליך (עורכים), סמכות רוחנית – מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תש"ע, עמ' 103-182.
- ש' אסולין, 'הפגם ותיקונו – נידה, לבנה ושכינה: עיון מורחב בדרך עט בזוהר אחרי מות', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי ומ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 193-251.
- ש' אסולין, 'גלות השכינה בזוהר איכה – ייחודו של המיתוס ושל החיבור', בתוך: י' קפלן וי' דויטש (עורכים), כרך לציון עשרים שנה לפטירתו של א"א אורבך, ירושלים [בדפוס].
- ס' אסלנוב, [על] יהודה ליבס, "תורת היצירה של ספר יצירה" (תשס"א)', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 309-315.
- ד' אסף, נאחז בסבך – פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו.
- ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך, ירושלים תרפ"ה.
- א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה על פי האגדה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 137-153, 257-287.
- אפטורמן, אדם, תשס"ד אדם אפטורמן, כוונת המברך למקום המעשה: עיונים בפירוש קבלי לתפילות מהמאה הי"ג, לוס אנג'לס תשס"ד.
- אפטורמן, אדם, תשס"ח אדם אפטורמן, 'התקשרות אינטימית על אלוהים – מושג הדבקות בראשית הקבלה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.
- אפטורמן, אלן, 1992. Afterman, Allen, *Kabbalah and Consciousness*, New York 1992.
- אפשטיין, תרצ"ד י"נ אפשטיין, 'תפסיר אלפאט' מי שאחזו לרב שרירא, גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 1-12, 192 (=מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ערך ע"צ מלמד, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 591-603).
- ארזי, 1979 A. Arazi, 'La poésie d'amour dans le Dīwān de Khālid b. Yazīd al-Kātib', *RSO*, LIII (1979), pp. 235-268.

- A. Arazi, *Amour divin et amour profane dans l'Islam médiéval à travers le Dīwān de Khālid Al-Kātib*, Paris 1990. ארזי, 1990
- A. Arazi & S. Masalha (eds.), *Six Early Arab Poets. New Edition and Concordance* (Based on W. Ahlwardt's *The Divans of the Six Ancient Arabic Poets*), Jerusalem 1990. ארזי ומסלחה, 1990
- R. Arnaldez, 'Mā Ba'd al-Ṭabī'a', *The Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., vol. 5, Leiden 1986, pp. 841–844. ארנלדז, 1986
- א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, הקדים מבוא מ' אידל, ירושלים תשמ"ח [תשט"ז]. אשכולי, תשמ"ח
- M. Bal, *Lethal Love: Feminist Literary Readings of Biblical Love Stories*, Bloomington 1987. באל, 1987
- ט' בארי, 'שני שירים חדשים לר' יצחק אשכנזי (האר"י) ובחינת מכלול השירים המיוחסים לו', פעמים, 128 (תשע"א), עמ' 9–34. בארי, תשע"א
- J. M. G. Barclay, *Flavius Josephus. Translation and Commentary. Against Apion*, Leiden 2007. בארקלי, נגד אפיון
- G. Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, Cambridge 2008. בוהק, 2008
- G. Busi, 'Francesco Zorzi — a Methodical Dreamer', in: J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and their Christian Interpreters*, Cambridge, MA 1997, pp. 97–126. בוזי, 1997
- W. J. Bouwsma, *The Career and Thought of Guillaume Postel (1510–1581)*, Cambridge, MA 1957. בזומה, 1957
- D. Boyarin, 'The Eye in the Torah: Ocular Desire in Midrashic Hermeneutic', *Critical Inquiry*, 16, 3 (1990), pp. 532–550. בויריין, 1990
- G. R. Boys-Stones, *Post-Hellenistic Philosophy: A Study of its Development from the Stoics to Origen*, Oxford 2001. בויס-סטונס, 2001
- C. Bochinger, 'Die Dialoge Zwischen Reisenden Studiosi und Juden in Religionswissenschaftlicher Perspektive', *Kwartalnik Historii Żydów [Jewish History Quarterly]*, 4 (2006), pp. 509–520. בוכינגר, 2006
- M. Bonazzi, 'Eudorus of Alexandria and Early Imperial Platonism', in: R. W. Sharples & R. Sorabji (eds.), *Greek and Roman Philosophy 100BC–200AD*, Institute of Classical Studies, London 2007, pp. 365–377. בונצ'י, 2007
- M. Bonazzi, 'Towards Transcendence — Philo and the Revival of Platonism in the Early Imperial Age', in: F. Allessse (ed.), *Philo of Alexandria and Post-Aristotelian Philosophy*, Brill 2008, pp. 233–251. בונצ'י, 2008

- C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian*, Humanistic Series, Vol. 49, Ann Arbor and London 1950. **בונר, 1950**
- F. Buffière, *Les Mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris 1956. **בופייר, 1956**
- P. Borgen, *Philo of Alexandria – An Exegete For His Time*, Leiden 1997. **בורגן, 1997**
- G. Bataille, *Death and Sensuality – A Study of Eroticism and Taboo*, New York 1962. **בטאיי, 1962**
- D. Biale, *Gershom Scholem: Kabbalah and Counter-History*, Cambridge, MA 1979. **ביאל, 1979**
- מ' ביבר, 'רזא דעינא: פרקים בהבנת רזי העין בזהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ו. **ביבר, תשס"ו**
- J. H. R. Biesenthal, 'Heinrich Christian Immanuel Frommann. Geschichte eines Proselyten', *Saat auf Hoffnung*, 6 (1869), pp. 217–242. **ביזנטל, 1869**
- J. H. R. Biesenthal, 'Dr. Heinrich Christian Immanuel Frommann', in: C. Axenfeld (ed.), *Leben von den Todten. Eine Sammlung von Lebensbildern gläubiger Christen aus dem Volcke Israel*, Barmen 1874, pp. 1–31. **ביזנטל, 1874**
- A. F. L. Beeston (ed., tr., comm.) *The Epistles of the Singing Girls of Jāhiz*, 1980. **ביסטון, 1980**
- H. H. Biesterfeldt, D. Gutas, 'The Malady of Love', *JAOS*, CIV (1984), pp. 21–55. **ביסטרפלד וגוטאס, 1984**
- W. Bacher, *Die Aggada der palästinischen Amoräer*, vol. 1, Strassburg 1892. **בכר, 1892**
- R. Blachère, 'Les principaux thèmes de la poésie érotique au siècle des Umayyades de Damas', *Annales de l'Institut d'études orientales*, v. 1939–1941 (1941), pp. 82–128. **בלאשר, 1941**
- R. Bloch *et al.*, 'Les Fragments d'Artapan', in: P. Borgeaud, T. Römer & Y. Volokhine (eds.), *Interprétations de Moïse: Egypte, Judée, Grèce et Rome*, Leiden 2009. **בלוך ואחרים, 2009**
- R. Blondell, *The Play of Character in Plato's Dialogues*, Cambridge 2002. **בלונדל, 2002**
- S. Blickstein, 'Between Philosophy and Mysticism: A Study of the Philosophic-Qabbalistic Writings of Joseph Giqatila (1248–

- c.1322)’, Ph.D. Dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 1983.
- W. Beltz, (ed.), *Übersetzungen und Übersetzer im Verlag J. H. Callenberg*, Internationales Kolloquium in Halle (Saale), 22–24 Mai 1995. בלץ, 1995
- י' בן הראש, 'סבא וינוקא: "תרין דאינון חדא" – אלגוריה סמל ומיתוס בספרות הזוהרית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א.
- ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.
- מ' בניהו, חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט.
- מ' בניהו, 'פיוטים ותעודות על השבתאות בכתב יד מפרס', ספונות, ג-ד (תש"ך), עמ' ט-לח.
- מ' בניהו, 'חידושה של הסמיכה בצפת', בתוך: ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 248-267.
- מ' בניהו, 'הנהגות מקובלי צפת במירון', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' יא-מ.
- מ' בניהו, 'ר' שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסתאן', בתוך: מ' בניהו (עורך), ספר זכרון ליצחק בן-צבי, כרך ב', ירושלים תשכ"ה, עמ' כא-קכה.
- מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז.
- מ' בניהו, 'שבועת רמח"ל לחדול מלחבר ספרים על פי "מגיד", מהותה ותוצאותיה', ציון, מב (תשל"ז), עמ' 24-48.
- מ' בניהו, 'פיוט תפילה ווידיי מכבשונו של רמח"ל', סיני, פב (תשרי-חשון תשל"ח), עמ' מא-סג.
- מ' בניהו, ר' אברהם אבן מוסא ובנו, מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' ט-קלג.
- מ' בניהו, כתבי הקבלה של רמח"ל, ירושלים תשל"ט, עמ' 214-215.
- מ' בניהו, 'ויכוח הקבלה עם ההלכה', דעת, 5 (תש"ם), עמ' 63-115.
- מ' בניהו, 'רבי עזרא מפאנו, חכם מקובל ומנהיג', בתוך: הרב שאול ישראל, הרב נחום לאם ויצחק רפאל (עורכים), ספר היובל ליוסף דב סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, כרך ב', עמ' תשפו-תתנו.
- מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א.
- מ' בניהו, 'ספר מפתח הזוהר למהדרותיו', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' לז-מז.
- א' בן יעקב, קהילות יהודי כורדיסתאן, ירושלים תשכ"א.
- בן הראש, תשע"א
- בן-חיים, תשל"ז
- בניהו, תשי"ט
- בניהו, תש"ך
- בניהו, תשכ"א
- בניהו, תשכ"ב
- בניהו, תשכ"ה
- בניהו, תשכ"ז
- בניהו, תשל"ז
- בניהו, תשל"ח(א)
- בניהו, תשל"ח(ב)
- בניהו, תשל"ט
- בניהו, תש"ם
- בניהו, תשמ"ד
- בניהו, תשנ"א
- בניהו, תשנ"ז
- בן יעקב, תשכ"א

- בן יעקב ואחרים, תש"ל
א' בן יעקב, ד' צמח, י' טובי ומ' בניהו, שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים, ירושלים תש"ל.
- בנמלך, תשס"ז
מ' בנמלך, 'שלמה מלכו – חייו ורישומם בהיסטוריה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- בן-שלמה, תשכ"ה
י' בן-שלמה, תורת האלוהות של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשכ"ה.
- בן-שמאי, תשל"ח
ח' בן-שמאי, 'שיטות המחשבה הדתית של אבו יוסף יעקוב אלקרקסאני ויפת בן עלי, א'-ב', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.
- בן-שמאי, 1982
H. Ben-Shammai, 'Hebrew in Arabic Characters: Qirqisani's View', *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to L. Nemoy*, Bar Ilan University, Ramat Gan 1982, pp. 115–126.
- בן-שמאי, תשמ"ו-תשמ"ז
ח' בן-שמאי, 'מציאה אחת שהיא שתיים: פירוש האזינו לרב שמואל בן חפני ופירוש ויושע לרב סעדיה גאון בכתב יד נשכח', קרית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 313–332.
- בן-שמאי, תש"ן
ח' בן-שמאי, 'חוג לעיון פילוסופי במקרא במוצל במאה העשירית – תעודה להיסטוריה החברתית-תרבותית של קהילה יהודית בארצות האסלאם', פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 21–31.
- בן-שמאי, תשנ"א
ח' בן-שמאי, 'הקדמת ר' סעדיה גאון לישעיה – מבוא לספרי הנביאים', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 371–404.
- בן-שמאי, 1996
ח' בן-שמאי, 'עשרת עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון', דעת, 37 (1996), עמ' 11–26.
- בן-שמאי, 2003א
H. Ben-Shammai, 'The Tension between Literal Interpretation and Exegetical Freedom – Comparative Observations on Saadia's Method', in: Jane D. McAuliffe et al. (eds.), *With Reverence for the Word: Medieval Scriptural Exegesis in Judaism, Christianity, and Islam*, Oxford 2003, pp. 33–50.
- בן-שמאי, 2003ב
H. Ben-Shammai, 'Major Trends in Karaite Philosophy and Polemics (10–11th Centuries)', in: M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide To its History And Literary Sources*, Leiden and Boston 2003, pp. 339–362.
- בן-שמאי, 2005
H. Ben-Shammai, 'Parable and Simile in the Qur'ān and Early Tafsīr: Polemic, Exegetical and Theological Aspects', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 30 (2005), pp. 154–169.
- בן-שמאי, תש"ע
ח' בן-שמאי, 'על "מִדּוֹן"', עורך ספרי המקרא, בפרשנות המקרא

הערבית-היהודית, ב"ז קדר, י' הקר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 73-110.

H. Ben-Shammai, 'A Jewish Wool Merchant in 10th Century Mosul Defends the Resort to the "Sages of the Nations" — An Early Encounter between Jewish Bible Exegesis and Greco-Arab Philosophy', J.L. Kraemer and M.G. Wechsler (eds.), *Pesher Nahum – Texts and Studies in Jewish History and Literature from Antiquity through the Middle Ages Presented to Norman (Nahum) Golb (Studies in Ancient Oriental Civilization, 66)*, Chicago 2012, pp. 11–31.

בן-שמאי, 2012

ח' בן שמאי וא' ריינר (עורכים), מנגד תראה, אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ-ישראל, ירושלים תשס"א.

בן-שמאי וריינר, תשס"א

מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם – קירואן: 800-1057, ירושלים תשנ"ו.

בן-ששון, תשנ"ו

ש' בעלקין, 'המדרש הנעלם ומקורותיו במדרשים האלכסנדרוניים הקדומים', סורא, ספר שנה ישראלי אמריקאי למחקר ולעיון בבעיות ישראל והעולם בעבר ובהווה, ג (תשי"ח), עמ' 25-92.

בעלקין, תשי"ח

י' בער, 'הרקע ההיסטורי של ה"רעיא מהימנא"', ציון, ה (ת"ש), עמ' 44-1.

בער, ת"ש

י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט.

בער, תשי"ט

י' בער, 'עבודת הקרבנות בימי בית שני', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 153-95.

בער, תשל"ה

י' בער, 'טודרוס בן יהודה הלוי וזמנו', בתוך: מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, כרך ב, ירושלים תשמ"ו.

בער, תשמ"ו

ב' בראון, 'שובה של האמונה התמימה – תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19, בתוך: מ' הלברטל, ד' קורצווייל וא' שגיא (עורכים), על האמונה – עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 403-443.

בראון, תשס"ה

ב' בראון, 'פורמליזם וערכים – שלושה דגמים', בתוך: א' רביצקי וא' רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים תשס"ח, עמ' 233-257.

בראון, תשס"ח

ב' בראון, 'אהבה, שמחה, תמימות ומסורתנות – קווים לשיטת המוסר של ר' משה רוזנשטיין מלומז'ה', בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש, ירושלים תשס"ט, עמ' 251-279.

בראון, תשס"ט

מ' בר-אילן, 'תקנת ר' אבהו בקיסרי', סיני, צו (תשמ"ה), עמ' נז-סו.

בר-אילן, תשמ"ה

- J.-P. Brach, 'La Kabbale chrétienne', *Dictionnaire critique de l'Ésotérisme*, Paris 1998. בראק, 1998
- G. Postel, *Des Admirables Secrets des Nombres Platoniciens*, éd, trad., introduction et notes par J.-P. Brach, Paris 2001. בראק, 2001
- J.-P. Brach, 'Outlines and Motivations of Guillaume Postel's Interest in the Hebrew Language', in: P. Schäfer & I. Wandrey, (eds.), *Reuchlin und seine Erben*, Ostfildern 2005, pp. 53–60. בראק, 2005
- מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה [על-פי כתב יד פאריס 328–329], עדה ולשון, ו (תש"ם). בר-אשר, תש"ם
- מ' בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה, ירושלים תשנ"ט. בר-אשר, תשנ"ט
- מ' בר-אשר, 'על כמה כתיבים במגילות קומראן ופשרם', מגילות, ג (תשס"ה), עמ' 166–176. בר-אשר, תשס"ה
- מ' בר-אשר, 'בינוני סביל של בניין קל בגורת ע"ע במקרא', בתוך: מ' בר-אשר, נ' ואזנה, ע' טוב, ד' רום-שילוני (עורכים), שי לשרה יפת – מחקרים במקרא בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 251–262. בר-אשר, תשס"ח
- מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, כרכים א-ב, ירושלים תשס"ט. בר-אשר, תשס"ט
- מ' בר-אשר, לשונות מסורות ומנהגות, ירושלים תש"ע. בר-אשר, תש"ע
- ד' ברגמן, אשא את לבי, שירים מאת ר' משה זכות, ירושלים תשס"ט. ברגמן, תשס"ט
- D. Bregman, 'Moses Zacuto Poet of Kabbalah', in: I. Zinguer, A. Melamed & Z. Shalev (eds.), *Hebraic Aspects of the Renaissance*, (Brill's series in Jewish studies, 45) Leiden and Boston 2011, pp. 170–181. ברגמן, 2011
- R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998. ברודי, 1998
- K. Berthelot, 'Philon d'Alexandrie, lecteur d'Homère: quelques éléments de réflexion', in: A. Balansard, G. Dorival & M. Loubet (eds.), *Prolongements et renouvellements de la tradition classique*, Aix-en-Provence 2010, pp. 93–100. ברטלו, 2010
- A. Brill, 'The Mystical Path of the Vilna Gaon', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 3 (1993), pp. 131–151. בריל, 1993
- H. S. J. Bernard-Maitre, 'Le Passage de Guillaume Postel chez les premiers Jésuites de Rome', in: P. E. A. Le Gentil (ed.), *Mélanges d'histoire littéraire de la Renaissance offerts à Henri Chamard*, Paris 1951, pp. 227–243. ברנר-מטרה, 1951

- H. S. J. Bernard-Maitre, 'Aux origines françaises de la compagnie de Jésus: L'Apologie de Guillaume Postel à la fin de l'Anée 1552', *Recherches des Sciences Religieuses*, 38, 3–4 (1952), pp. 211–233. ברנר-מטרה, 1952
- ג' ברעלי, 'כריכת הגילוי והכיסוי בלשון ובאהבה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, טו (תשנ"ה), עמ' 137–160. ברעלי, תשנ"ה
- מ' ברקוביץ (עורך), כתבי אהרן שמואל ליברמאן, כרך א, תל אביב תרפ"ח. ברקוביץ, תרפ"ח
- J. M. G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora*, Berkeley 1996. ברקליי, 1996
- ד' בת-דוד גמליאלי, פסיכואנליזה וקבלה – לתהליכי זיווג הזכרי והנקבי בקבלת האר"י, לוס אנג'לס תשס"ו. בת-דוד גמליאלי, תשס"ו
- י' גארב, 'סודות האמונה בספר הזוהר', בתוך: מ' הלברטל, ד' קורצויל, א' שגיא (עורכים), על האמונה, ירושלים תשס"ה, עמ' 294–311. גארב, תשס"ה(א)
- י' גארב, הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית מספרות חז"ל עד קבלת צפת, ירושלים תשס"ה. גארב, תשס"ה(ב)
- F. Gabrieli, 'Ġamīl al-'Udhrī. Studio critico e raccolta dei frammenti', *RSO*, XVII (1938), pp. 40–71; pp. 135–172. גבריאלי, 1938
- D. Gutas, 'Plato's *Symposion* in the Arabic Tradition', *Oriens*, XXXI (1988), pp. 36–60. גוטאס, 1990
- א' גוטליב, הקבלה בכתבי ר' בחיי בן אשר, ירושלים תש"ל. גוטליב, תש"ל
- א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, ערך י' הקר, תל אביב תשל"ו. גוטליב, תשל"ו(א)
- א' גוטליב, 'מאמרי ה"מתנתיין" וה"תוספתא" שבזוהר', בתוך: גוטליב, תשל"ו(א), עמ' 163–214. גוטליב, תשל"ו(ב)
- א' גוטליב (מהדיר), הכתבים העבריים של בעל תקוני זהר ורעיא מהימנא, ערך והקדים מבוא מ' אידל, ירושלים תשס"ג. גוטליב, תשס"ג
- ש"ד גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חי הרוח – מבחר מחקרים, ירושלים תשמ"ג. גויטיין, תשמ"ג
- H. Goldberg, *Israel Salanter – Text, Structure, Idea*, New York 1982. גולדברג, 1982
- S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue*, Cambridge 2008. גולדהיל, 2008
- M. Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge and London 2004. גולדיש, 2004
- ע' גולדרייך, 'ספר הגבול לר' דוד בן יהודה החסיד – דרכי עיבוד גולדרייך, תשל"ב

- של טכסט זוהרי אחרי הופעת הזוהר, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ב.
- ע' גולדרייך, "יונה לא מצאה מנוח" – הקוטב הפסימי בתפיסת השבת של בעל תיקוני הזוהר, בתוך: י' בלידשטיין (עורך), שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות, באר שבע תשס"ד, 41-68.
- M. D. Jordon, *The Invention of Sodomy in Christian Theology*, Chicago 1997. ג'ורדון, 1997
- E. Jacobson, *Metaphysics of the Profane: The Political Theology of Walter Benjamin and Gershom Scholem*, New York 2003. ג'ייקובסון, 2003
- ק' גיליגן, בקול שונה – התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה, תרגמה מאנגלית נ' בן-חיים, תל אביב 1995. 1995 גיליגן,
- P. Giller, *Reading the Zohar, The Sacred Text of the Kabbalah*, Oxford 2001, pp. 35-68. גילר, 2001
- ש' גינצבורג, ר' משה לוצאטו ובני-דורו, אסף אגרות ותעודות, תל אביב תרצ"ו. גינצבורג, ש', תרצ"ו
- א"א גינצבורג, 'טקסי ההבדלה בקבלה הזוהרית', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 200-212. גינצבורג, א"א, תשמ"ט
- י' גליס, שבעים שנה בירושלים, ירושלים תשכ"ז. גליס, תשכ"ז
- D. L. Gera, *Ancient Greek Ideas on Speech, Language, and Civilization*, New York 2003. גרא, 2003
- ב' גרוס, נצח ישראל: השקפתו המשיחית של המהר"ל מפראג על הגלות והגאולה, תל אביב 1974. גרוס, 1974
- א' גרוסמן, 'הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 154-185. גרוסמן, תשל"ה
- א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט. גרוסמן, תשמ"ט
- א' גרוסמן, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירוש הפיוטים של ר' יוסף קרא', בתוך: ש' אליצור, מ"ד הר, א' שנאן, ג' שקד (עורכים), כנסת עזרא, ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 293-308. גרוסמן, תשנ"ה
- א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א. גרוסמן, תשס"א(א)
- א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א. גרוסמן, תשס"א(ב)
- י' גרטנר, 'סעודה שלישית – היבטים הלכתיים והיסטוריים', סידרא, ו (תש"ן), עמ' 5-24. גרטנר, תש"ן

- גריין, תשמ"ז
א"א גריין (מהדיר), 'פירוש שיר השירים לר' יצחק ן' סהולה', בתוך:
ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני
לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו
(תשמ"ז), עמ' 393-491.
- גריין, 1997
A. Green, *Keter – The Crown of God in Early Jewish Mysticism*,
Princeton 1997.
- גרינולד, תשמ"א
א' גרינולד, 'שירת המלאכים, ה"קדושה" ובעיית חיבורה של ספרות
ההיכלות', פרקים בתולדות ירושלים בימי הבית השני, ירושלים
(תשמ"א), עמ' 459-481.
- גרינולד, תשמ"ט
א' גרינולד, 'המציאות המדרשית – מדרשות חז"ל לדרשות המקובלים',
בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי
לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח
(תשמ"ט), עמ' 255-298.
- גרינולד, 1971
I. Grünwald, 'A Preliminary Critical Edition of *Sefer Yezira*',
Israel Oriental Studies, 1 (1971), pp. 132-177.
- גריס, תשל"ט
ז' גריס, 'מדרש זוהרי', בתוך: שרמות, במה לתנועה הקיבוצית, ע
(תשל"ט), עמ' 93-94.
- גריס, תש"ן
ז' גריס, ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל
בעל שם-טוב, ירושלים תש"ן.
- גריס, תשנ"ד
ז' גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה', מחניים, 6
(תשנ"ד), עמ' 204-211.
- גריין, תרנ"ז
צ' גריין, דברי ימי ישראל, ורשה תרנ"ז.
- דאהל וסגל, 1978
N. A. Dahl & A. F. Segal, 'Philo and the Rabbis on the Names of
God', *Journal for the Study of Judaism*, 9 (1978), pp. 1-28.
- דאודי, 2006
D. Dowdey, *Jewish-Christian Relations in Eighteenth-Century
Germany – Textual Studies on German Archival Holdings*,
1729-1742, Lewiston 2006.
- דברי כנס אבראנש,
1985
Guillaume Postel, 1581-1981 – *Actes du colloque
international d'Avranches*, Paris 1985.
- דגלס, 2004
מ' דגלס, טוהר וסכנה – ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תרגמה
מאנגלית י' סלע, תל אביב 2004.
- דה חויה, 1904
M. J. de Goeje, *Ibn Qotaiba, Liber poësis et poëtarum*, Leiden
1904.
- דה סמט, 2001
D. De Smet, 'Review of Wilferd Madelung & Paul E. Walker,
The Advent of the Fatimids. A Contemporary Shi'ite Witness. An

- Edition and English Translation of Ibn al-Haytham's Kitāb al-Munā'arāt', *Bibliotheca Orientalis*, 58 (2001), coll. 263–265.
- I. Dehgan, 'Jāmi's Salāmān and Absāl', *JNES*, XXX, 1 (1971), pp. 118–126. דהגאן, 1971
- י' דובראו, 'ייצוגים מילוליים מול ייצוגים חזותיים – הפיוט "אתי מלבנון כלה" והאילוסטרציות במחזור וורמס ובמחזורים אשכנזיים בני התקופה', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח. דובראו, תשס"ח
- י' דובראו, 'מוטיב איקונוגרפי של רעים אהובים במחזורים אשכנזיים – מבעד לדרכי הפרשנות של תורת הסוד באשכנז בימי הביניים', קבלה, כד (תשע"א), עמ' 209–239. דובראו, תשע"א
- י' דוד, "'ידיעת דבר האל" – טעות, היקש, זיכרון ומסירה בספרות הגאונים וחכמי ספרד הראשונים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2005. דוד, י', 2005
- א' דוד, 'הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 287–297. דוד, א', תשנ"ב
- I. Davidson, *Parody in Jewish Literature*, New York 1907, p. 219. דוידסון, 1907
- N. Deustch, 'Dangerous Ascents: Rabbi Akiba's Water Warning and Late Antique Cosmological Traditions', *Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 8, 1 (1998), pp. 1–12. דויטש, 1998
- M. J. Dols, *Majnūn: The Madman in Medieval Islamic Society*, D. E. Immisch (ed.), Oxford 1992. דולס, 1992
- H. Dörrie, *Die geschichtlichen Wurzeln des Platonismus*, Stuttgart 1987. דורי, 1987
- J. Dillon, *The Middle Platonists*, London 1977. דילון, 1977
- H. Diels & W. Schubart, *Anonymer Kommentar zu Platons Theaetet*, Berlin 1905. דילס ושוברארט, 1905
- W. Dindorf, *Scholia Graeca in Homeri Odysseam*, 2 vols., Oxford 1855. דינדורף, 1855
- E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship*, Oxford 2007. דיקי, 2007
- י' דן, 'גורלה ההיסטורי של תורת הסוד של חסידי אשכנז', בתוך: א"א אורבך, חיים וירשובסקי, ר' י"צ ורבובסקי (עורכים), מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח. דן, תשכ"ח(א)
- י' דן, תורת הסוד של חסידי אשכנז, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ח. דן, תשכ"ח(ב)

- דן, 1975 י' דן, עיונים בספרות של חסידי אשכנז, רמת גן 1975.
- דן, תשל"ח י' דן, 'לתולדות הטקסט של חכמת האגוד', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 53-49.
- דן, תשמ"א י' דן, 'פירושי "האדרת והאמונה" של חסידי אשכנז', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 404-396.
- דן, תשמ"ד י' דן, חוגי המקובלים הראשונים, ירושלים תשמ"ד.
- דן, תשמ"ז י' דן, 'פתח היכל שישי', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 197-220.
- דן, 1997 J. Dan, 'The Kabbalah of Johannes Reuchlin and its Historical Significance', in: J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and their Christian Interpreters*, Cambridge, MA 1997, pp. 55-96.
- דן, תשס"ה י' דן, 'גרשם שלום ולימודי הקבלה באוניברסיטה העברית', ח' לבסקי (עורך), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – התבססות וצמיחה, ירושלים תשס"ה, עמ' 199-218.
- דן, 2005 J. Dan, 'Jewish Influences III: "Christian Kabbalah in the Renaissance"', in: W. Hanegraaff (ed.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden-Boston, 2005, pp. 638-642.
- דנלופ, 1979 D. M. Dunlop, *The Muntakhab Siwān al-Hikmah by al-Sijistani*, Paris 1979.
- דרוגה, 1989 A. J. Droge, *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Tübingen 1989.
- דרמברג ורואל, 1879 Ch. Deremberg & Ch. É. Ruelle, *Oeuvres de Rufus d'Ephèse*, Paris 1879.
- דרשן, תשס"ח ג' דרשן, 'כ"ד ספרים, כ"ב ספרים והקורפוס ההומרי', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 22-5.
- הג, 1986 T. Hägg, 'The Oriental Reception of Greek Novels: A Survey with some Preliminary Observations', *Symbolae Osloenses*, LXI (1986), pp. 99-131.
- הדס-לבל, 2006 מ' הדס-לבל, פילון האלכסנדרוני – בין יהדות ליוונית, תל אביב 2006.
- הולדיי, 1995 C. R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, 4 vols., Atlanta 1995.
- הולנדר, 2005 E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005.

- הוס, תשנ"ו ב' הוס, 'באור המלים הזרות שבספר הזוהר – מהדורה מדעית', קבלה, א (תשנ"ו), עמ' 167-204.
- הוס, תש"ס ב' הוס, על אדני פז, הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, ירושלים תש"ס.
- הוס, תשס"א ב' הוס, 'הופעתו של "ספר הזוהר"', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 507-542.
- הוס, תשס"ב ב' הוס, מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר, קבלה, ז (תשס"ב), עמ' 237-256.
- הוס, תשס"ד ב' הוס, 'הקהילות הזוהריות של צפת', בתוך: ז' גריס, ח' קרייסל וב' הוס (עורכים), שפע טל – עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית מוגשים לברכה זק, באר שבע תשס"ד, עמ' 149-169.
- הוס, 2005 ב' הוס, 'עידן חדש במחקר המיסטיקה היהודית', תיאוריה וביקורת, 27 (2005), עמ' 246-253.
- הוס, 2006 B. Huss, 'The Text and Context of the 1684 Sulzbach Edition of the *Zohar*', in: C. Goodblatt & H. Kreisel (eds.), *Tradition, Heterodoxy, and Religious Culture: Judaism and Christianity in the Early Modern Period*, Beer Sheva 2006, pp. 117-138.
- הוס, תשס"ז(א) ב' הוס, 'תרגומי הזוהר', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 33-107.
- הוס, תשס"ז(ב) ב' הוס, 'המיסטיפיקציה של הקבלה והמיתוס של המיסטיקה היהודית', פעמים, 110 (תשס"ז), עמ' 9-30.
- הוס, תשס"ח ב' הוס, כזוהר הרקיע – פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח.
- הופמן, תשס"ה רשי"ל הופמן, 'האם נפגש בעל ה"לשם שבו ואחלמה" עם ר' ישראל סלנטר?', ישרון, טז (אלול תשס"ה), עמ' תתלה-תתמא.
- הורודצקי, תש"ד ש"א הורודצקי, החסידות ותורתה, תל אביב תש"ד.
- הורוויץ, תרמ"ב ח"מ הורוויץ, תורתן של ראשונים, פראנקפורט על נהר מיין, תרמ"ב.
- הייד, 2004 M. Heyd, 'The "Jewish Quaker": Christian Perceptions of Sabbatai Zevi as an Enthusiast', in: A. P. Coudert & J. S. Shoulson (eds.), *Hebraica Veritas? Christian Hebraists, Jews, and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, Philadelphia 2004, pp. 234-265.
- היימן, 2004 A. P. Hayman, *Sefer Yesira – Edition, Translation and Text-Critical Commentary*, Tübingen 2004.

- H. J. Hames, *The Art of Conversion*, Leiden 2000. היימס, 2000
- H. J. Hames, *Like Angels on Jacob's Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans, and Joachimism*, Albany 2007. היימס, 2007
- ב"צ הכהן, אור זרוע: נסיונו של האדם לפגוש בכורא, פירוש קבלי מפורט למחזור מאת ר' דוד בן יהודה החסיד נכדו של רבי משה בן נחמן, ירושלים 2009.
- M. Halbertal, *People of the Book – Canon, Meaning, and Authority*, Cambridge, MA 1997. הלברטל, 1997
- מ' הלברטל, סתר וגילוי: הסוד וגבולותיו במסורת היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"א.
- מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו.
- ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים: הספרים, החוברות והדפים הבודדים שנדפסו באותיות עבריות בחמישים השנים הראשונות לדפוס העברי בירושלים (תר"א-תר"ן, 1841-1890), ירושלים תשל"ו.
- מ' הלנר-אשד, 'תכשיטים מיסטיים – רעיון התיקון בזוהר', ארץ אחרת, 9 (מרץ-אפריל 2002).
- מ' הלנר-אשד, ונהר יצא מעדן – על שפת החוויה המיסטית בזוהר, תל אביב, תשס"ה.
- מ' הלנר-אשד, 'על עיצוב תכשיטים ביצירת ר' משה קורדובירו', ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, ב, באר שבע תשס"ו, עמ' 207-222.
- מ' הלנר-אשד, 'על אהבה ויצירתיות – רסיסים מים המיתוסים של קורדובירו על השכינה', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קסא-קפח.
- מ' הלנר-אשד, 'המקנא לברית ובעל השגיונות – על דמויותיהם של אליהו וחבקוק בזוהר', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי ומ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 149-192.
- D. J. Halperin, 'A Sexual Image in Hekhalot Rabbati and its Implications', *International Conference on the History of Jewish Mysticism*, I (1987), pp. 117-132. הלפרין, 1987
- Abraham Miguel Cardozo: Selected Writings*, Translated and Introduced by D. J. Halperin, preface by E. R. Wolfson, New York 2001, pp. 5-17. הלפרין, 2001
- י' הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה הט"ו', ספונות, ב, יז (תשמ"ג), עמ' 21-95.

- Z. Harvey, 'De la notion d'intellect-intelligent-intelligible chez Maïmonide', in: J. Hamesse & O. Weijers (eds.), *Écriture et réécriture des textes philosophiques médiévaux* (hommage à C. Sirat), Turnhout 2006, pp. 253–262. הרוי, 2006
- הרכבי, תרנ"ה-תרנ"ו
א"א הרכבי, הערות ומילואים לחלק הרביעי מדברי ימי ישראל לפרופיסור גראטץ ... לפי תרגומו בעברית מאת הר"ר שמעון פנחס רבינוביץ, וארשא: תרנ"ה-תרנ"ו.
- הרכבי, תש"ל
א"א הרכבי, חדשים גם ישנים [א, ז], ירושלים תש"ל.
- הרכבי, תרמ"ז
א"א הרכבי (עורך ומהדיר), תשובות הגאונים (זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק א, מחברת 4: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא רב האי בנו והרב יצחק אלפאסי), עם מבוא והערות, ברלין תרמ"ז.
- הררי, 2001
I. Harari, "'Ye Sages, Be Cautious of Your Words" – A Talmudic Tradition of Hydrophobia', in: R. Livneh-Freudenthal & E. Reiner (eds.), *Streams into the Sea – Studies in Jewish Culture and Its Context*, Tel Aviv 2001, pp. 341–348.
- הר-שפי, תשס"ד
א' הר-שפי, סוסי אש, ירושלים תשס"ד, עמ' 358–361.
- הר-שפי, תש"ע
א' הר-שפי, "מלכין קדמאין" – מיתוס מלכי אדום בספרות האדרות הזוהרית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תש"ע.
- השל, תשי"ב
א"י השל, 'לתולדות ר' פינחס מקוריץ', בתוך: עלי עי"ן – מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשי"ב, עמ' 213–244.
- ואזולי, 1974
C. Vasoli, *Profezia e Ragione*, Napoli 1974.
- ואזולי, 1988
C. Vasoli, 'L'"Homo novus restitutus" di Guillaume Postel – gli anni veneziani', *Filosofia e religione nella cultura del Rinascimento*, Naples 1988, pp. 323–360.
- ואלאס, 2001
B. A. Wallace, 'Intersubjectivity in Indo-Tibetan Buddhism', *Journal of Consciousness Studies*, 8, 5–7 (2001), pp. 209–30.
- ואלברג-פרי, 2010
ס' ואלברג-פרי, בנסתר ובנגלה – עיונים בתולדות ה'אין סוף' בקבלה התיאוסופית, סדרת מקורות ומחקרים בספרות הקבלה, כרך 23, לוס אנג'לס 2010.
- ואלטר, 1964
N. Walter, *Der Thoraausleger Aristobulos. Untersuchungen zu seinen Fragmenten und zu pseudoepigraphischen Resten der jüdisch-hellenistischen Literatur*, Berlin 1964.
- ואן גנפ, 1975
A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, Chicago 1975.
- ודה, 1968
C. Vadet, *L'Ésprit courtois en Orient dans les cinq premiers siècles de l'Hégire*, Paris 1968.

- J. Wallman, *Pietismus-Studien*, vol. 2, Tübingen 2008. וולמן, 2008
- N. Wolski, 'Metatron and the Mysteries of the Night in Midrash ha-Ne'elam — Jacob ha-Kohen's Sefer ha-Orah and the Transformation of a Motif in the Early Writings of Moses de León (Zohar Hadash, Lekh Lekha, MhN 25c–26a)', *Kabbalah*, 23 (2010), pp. 69–94. וולסקי, 2010
- E. R. Wolfson, *The Book of the Pomegranate, Moses De Leon's Sefer Ha-Rimmon*, Atlanta 1988. וולפסון, א"ר, 1988
- א' וולפסון, 'דמות יעקב הקוקה בכסא הכבוד', בתוך: מ' ארון, ע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 131–185.
- E. R. Wolfson, *Through a Speculum that Shines — Vision and Imagination in Medieval Jewish Mysticism*, Princeton 1994. וולפסון, א"ר, 1994א
- E. R. Wolfson, 'Forms of Visionary Ascent as Ecstatic Experience in the Zoharic Literature', in: P. Schäfer & J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism 50 Years After*, proceedings of the Sixth International Conference on the History of Jewish Mysticism, Tübingen 1993, pp. 209–235. וולפסון, א"ר, 1994ב
- E. R. Wolfson, *Circle in the Square, Studies in the Use of Gender in Kabbalistic Symbolism*, Albany 1995. וולפסון, א"ר, 1995א
- E. R. Wolfson, 'Circumcision, Vision of God, and Textual Interpretation — From Midrashic Trope to Mystical Symbol', in: Wolfson, E. R., 1995a, pp. 29–48. וולפסון, א"ר, 1995ב
- E. R. Wolfson, *Along the Path: Studies in Kabbalistic Myth, Symbolism and Hermeneutics*, Albany 1995. וולפסון, א"ר, 1995ג
- E. R. Wolfson, 'Hebraic and Hellenic Conceptions of Wisdom in *Sefer ha-Bahir*', *Poetics Today*, 19 (1998), pp. 147–176. וולפסון, א"ר, 1998א
- E. R. Wolfson, 'The Engenderment of Messianic Politics: Symbolic Significance of Sabbatai 'evi's Coronation', in: P. Schäfer & M. R. Cohen (eds.), *Toward the Millennium — Messianic Expectations from the Bible to Waco*, Leiden 1998, pp. 203–258. וולפסון, א"ר, 1998ב
- E. R. Wolfson, 'Constructions of the *Shekhinah* in the Messianic Theosophy of Abraham Cardoso, With an Annotated Edition of *Derush ha-Shekhinah*', *Kabbalah* 3 (1998), pp. 11–143. וולפסון, א"ר, 1998ג

- E. R. Wolfson, 'Occultation of the Feminine and the Body of Secrecy in Medieval Kabbalah', in: *Rending the Veil – Concealment and Secrecy in the History of Religions*, New York 1999, pp. 113–154. וולפסון, א"ר, 1999
- E. R. Wolfson, 'Beyond the Spoken Word: Oral Tradition and Written Transmission in Medieval Jewish Mysticism', in: Y. Elman and I. Gershoni (eds.), *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality and Cultural Diffusion*, New Haven and London 2000, pp. 166–224. וולפסון, א"ר, 2000א
- E. R. Wolfson, *Abraham Abulafia – Kabbalist and Prophet: Hermeneutics, Theosophy, and Theurgy*, Los Angeles 2000. וולפסון, א"ר, 2000ב
- וולפסון, א"ר, תשס"א 'א' וולפסון, 'מיין ומינות בחקר הקבלה', קבלה, ו (תשס"א), עמ' 262–231.
- E. R. Wolfson, 'Messianism in the Christian Kabbalah of Johann Kemper', in: M. D. Goldish & R. H. Popkin (eds.), *Millenarianism and Messianism in the Early Modern European Culture: Jewish Messianism in the Early Modern World*, The Netherlands 2001, pp. 139–187. וולפסון, א"ר, 2001
- E. R. Wolfson, *Language, Eros, Being, Kabbalistic Hermeneutics and Poetic Imagination*, New York 2005. וולפסון, א"ר, 2005
- E. R. Wolfson, *Venturing Beyond: Law and Morality in Kabbalistic Mysticism*, Oxford University Press 2006. וולפסון, א"ר, 2006א
- E. R. Wolfson, *Alef, Mem, Tau: Kabbalistic Musings on Time, Truth and Death*, Berkeley, Los Angeles and London 2006. וולפסון, א"ר, 2006ב
- E. R. Wolfson, *Luminal Darkness: Imaginal Gleanings from zoharic Literature*, Oxford 2007. וולפסון, א"ר, 2007א
- E. R. Wolfson, 'Inscribed in the Book of the Living: Gospel of Truth and Jewish Christology', *Journal for the Study of Judaism*, 28 (2007), pp. 234–271. וולפסון, א"ר, 2007ב
- E. R. Wolfson, *Open Secret: Post-Messianic Mysticism and the Mystical Revision of Menahem Mendel Schneerson*, New York 2009. וולפסון, א"ר, 2009א
- E. R. Wolfson, 'The Anonymous Chapters of the Elderly Master of Secrets – New Evidence for the Early Activity of the Zoharic Circle', *Kabbalah* 18 (2009) pp. 143–278. וולפסון, א"ר, 2009ב
- H. A. Wolfson, *Philo: Foundations of Religious Philosophy in* 1947 ה', וולפסון, ה'

- Judaism, Christianity, and Islam*, 2 Volumes, Cambridge, MA 1947.
- H. A. Wolfson, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Cambridge, MA 1979. וולפסון, ה', 1979
- צ"א וולפסון, פילון – יסודות הפילוסופיה הדתית היהודית, תרגם מ' מייזלש, ירושלים תש"ל. וולפסון, צ"א, תש"ל
- G. Wewers, *Geheimnis und Geheimhaltung im rabbinischen Judentum*, Berlin & New York 1975. וועוורס, 1975
- G. Weill, *Vie et caractère de Guillaume Postel*, F. Secret (trans.), Milano 1987. וייל, 1987
- ג' וייל, 'תשובתו של רב האי גאון על הקץ הקצוב לחיים', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, 261–279. וייל, תשי"ג
- S. Weinstock, 'Die platonische Homerkritik und ihre Nachwirkung', *Philologus*, 82 (1927), 121–153. ויינשטוק, 1927
- י' וייס, 'כל יורדי דומה, תיאורי גיהנם כמקום עונש לחוטאים בספר הזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז. וייס, יהודית, תשס"ז
- J. Weiss, 'A Contemporary Poem on the Appearance of the Zohar', *JJS*, 8 (1957), pp. 219–221. וייס, יוסף, 1957
- י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן – מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח-תשי"ב. וילהלם, תש"ח-תשי"ב
- R. J. Wilkinson, *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation – The first printing of the Syriac New Testament*, Leiden 2007. וילקינסון, 2007
- J. Wijnhoven, *Sefer ha-Mishkal – Text and Study*, Ph.D Thesis, Brandeis University, Boston, MA 1964. וינהובן, 1964
- י' וינהובן, 'יחסם של שני חיבורים מאת ר' משה ליאון לספר הזוהר', הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 4, 2 (תשכ"ט), עמ' 313–315. וינהובן, תשכ"ט
- י' וינוגרד, אוצר הספר העברי – רשימת הספרים שנדפסו באות עברית מראשית הדפוס העברי בשנת רכ"ט (1469) עד שנת תרכ"ג (1863), ירושלים תשס"ג. וינוגרד, תשס"ג
- מ' וינפלד, עשרת הדברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו. וינפלד, תשמ"ו
- C. Wirszubski, 'Francesco Giorgio's Commentary on Giovanni Pico's Kabbalistic Theses', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 37 (1974), pp. 145–156. וירשובסקי, 1974

- ח' וירשובסקי, מקובל נוצרי קורא בתורה, ירושלים תשל"ח. וירשובסקי, תשל"ח
- G. Vlastos, 'Creation in the Timaeus: is it a Fiction?', in: R. E. ולסטוס, 1956
Allen (ed.), *Studies in Plato's Metaphysics*, London 1956, 401–419.
- R. Walzer, 'Fragmenta graeca in litteris arabicis 1. Palladios and ולצר, 1939
Aristotle', *JRAS* (1939), pp. 407–422.
- J. C. Vanderkam, '2 Maccabees 6:7a and Calendrical Change in ונדרקם, 1981
Jerusalem', *JSJ*, 12 (1981), pp. 52–74.
- ר' וקס, 'פרקים במשנתו הקבלית של הרב שלמה אלישיב', עבודת גמר וקס, תשנ"ה
לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה.
- ר"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, בעל הלכה ומקובל, תרגם י' צורן, ורבלובסקי, תשנ"ו
ירושלים תשנ"ו.
- כ' ורמן, 'מועדי הביכורים במגילת המקדש', ד' סיון, ד' תלשיר, ח' כהן ורמן, כ', תשס"ט
(עורכים), צפנת פענח – מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון, באר שבע תשס"ט.
- כ' ורמן וא' שמש, לגלות נסתרות – פרשנות והלכה במגילות קומראן, ורמן, כ', ושמש,
ירושלים תשע"א.
- M. Verman, *The Books of Contemplation*, New York 1992. ורמן, מ', 1992
- ש' ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן. ורסס, תש"ן
- י' זנה, אבני בנין, ספר השנה של יהודי אמריקה, ב, תרצ"ה. זנה, תרצ"ה
- ח' זעפרני, השירה העברית במרוקו, ירושלים תשמ"ד. זעפרני, תשמ"ד
- ב' זק, 'עיון בהשפעת ר' משה קורדובירו על החסידות', אשל באר שבע, זק, תשמ"ו
ג (תשמ"ו), עמ' 229–246.
- ב' זק, 'תורת הצמצום של ר' משה קורדובירו', תרביץ, נח (תשמ"ט), זק, תשמ"ט
עמ' 207–237.
- ב' זק, 'על פרשת מעיינות "אילמה" לר' משה קורדובירו', קרית ספר, זק, תש"ן-תשנ"א
סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 669–674.
- ב' זק, 'הרמ"ק והאר"י', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת זק, תשנ"ב
האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י' (תשנ"ב), עמ' 311–340.
- ב' זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה. זק, תשנ"ה
- ב' זק, שומר הפרדס – המקובל רבי שבתי שעפטל הורוויץ מפראג, זק, תשס"ב
באר שבע תשס"ב.
- ב' זק, 'סוד הזרקא במעין עין יעקב שבאילמה לר' משה קורדובירו', זק, תשס"ו

- בתוך: משה חלמיש (עורך), ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף בן-שלמה, דעת, 57-59 (תשס"ו), עמ' 121-142.
- זק, תשס"ט(א) ב' זק (עורכת), ר' משה קורדובירו, מעיין עין יעקב – המעיין הרביעי מספר אלימה, עם מבואות מאת ש' אסולין, מ' הלנר-אשד, ב' זק, א' ליבס ול' מוריס, ירושלים ובאר שבע תשס"ט.
- זק, תשס"ט(ב) ב' זק, 'הספר ומחברו', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' יג-כב.
- זק תשס"ט(ג) ב' זק, "'סוד הירך" – המאבק בין הטוב והרע', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קמח-קס.
- ז'קאר ותומסה, 1988 D. Jacquart & C. Thomasset, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*, New Jersey 1988.
- זקוביץ ושנאן, תשנ"ב י' זקוביץ וא' שנאן, מעשה יהודה ותמר – בראשית ל"ח; במקרא, בתרגומים העתיקים ובספרות היהודית הקדומה לסוגיה, ירושלים תשנ"ב.
- חג"ג, 1980 Cl. Hagège, 'Traitement du sens et fidelité dans l'adaptation classique – sur les *Mille et une nuits* et la traduction de Galland', *Arabica*, XXVII, 2 (1980) pp. 114-139.
- חזן, תשל"ו א' חזן, שירי פרג'י שוואט, ירושלים תשל"ו.
- חזן, תשמ"ד א' חזן, 'ארמית ועברית בשירת רבי דוד חסין', מזרח ומערב, ד (תשמ"ד), עמ' 111-124.
- חזן, תשנ"ה א' חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה.
- חזן ואלבאז, תשנ"ט א' חזן וד"א אלבאז, ספר תהלה לדוד, קובץ שירתו של רבי דוד בן חסין זצ"ל, פייטנה של יהדות מרוקו, לוד תשנ"ט.
- חיוטין, 1993 מ' חיוטין, מלחמת לוחות השנה בתקופת בית שני, תל אביב 1993.
- חלמיש, תשמ"ז דברים על מעמד הקבלה וסוגי היצירה הקבלית במרוקו, מחקרי משגב ירושלים בספרויות עם ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 99-142.
- חלמיש, תשנ"ב מ' חלמיש, מבוא לקבלה, ירושלים תשנ"ב.
- חלמיש, תשס"א מ' חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה, תל אביב תשס"א.
- חלמיש, תשס"ב מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, מהדורה שנייה, רמת גן תשס"ב.
- חלמיש, תשס"ד מ' חלמיש, 'שבת בהגות הקבלית', דעת, 54 (תשס"ד), עמ' 5-28.
- חלמיש, תשס"ו מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו.
- חלמיש, 2007 מ' חלמיש, 'התקבלותו של הזוהר בשדה ההלכה בימי הביניים', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 407-418.
- 'חשויה' 'Hashwiyya', *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. 3, Leiden 1971, p. 269.

- J. Taubes, 'The Price of Messianism', in: M. Saperstein (ed.), *Essential Papers on Messianic Movements and Personalities in Jewish History*, New York and London 1992, pp. 551–557. טאובס, 1992
- I. Twersky, 'Religion and Law', in: S. D. Goitein (ed.), *Religion in a Religious age — Proceedings of Regional Conferences Held at the University of California, Los Angeles, and Brandies University in April, 1973*, Cambridge 1974, pp. 69–82. טברסקי, 1974
- י' טובי, 'עברית, ארמית וערבית בשירת יהודי תימן — במיוחד בשירת רבי שלום שבזי', פעמים, 30 (תשמ"ז), עמ' 3–22. טובי, תשמ"ז
- A. E. Taylor, *A Commentary On Plato's Timaeus*, Oxford 1928. טיילור, 1928
- א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, תל אביב תשנ"ד. טל, תשנ"ד
- ו' טרנר, התהליך הטקסי — מבנה ואנטי-מבנה, תרגם מאנגלית נ' רחמילביץ', תל אביב 2004. טרנר, 2004
- F. M. Young, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Oxford 1997. יאנג, 1997
- J. Yahalom, 'Angels Don't Understand Aramaic', *Journal of Jewish Studies*, 47 (1996), pp. 33–44. יהלום, י', 1996
- ש' יהלום, 'קבלה וחידוש בכתבי הרמב"ן ובמחקר — עיון בסוגיות "הקטלנית" ו"צומת הגידין"', קבלה, יז (תשס"ח), עמ' 201–231. יהלום, ש', תשס"ח
- י"י יובל, שני גויים בבטן: יהודים ונוצרים — דימויים הדדיים, תל אביב 2000. יובל, 2000
- I. J. Yuval, *Two Nations in Your Womb — Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, Berkeley 2006. יובל, 2006
- N. P. Joesse, 'An Example of Medieval Arabic Pseudo-Hermetism — The Tale of Salāmān and Absāl', *JSS*, XXXVIII, 2 (1993), pp. 279–293. יוסה, 1993
- י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, כרכים א–ב, ירושלים תשמ"ה. ייבין, תשמ"ה
- A. Jellinek, *Moses Ben Shem Tov de Leon und sein Verhältnis zum Zohar*, Leipzig 1851. ילינק, 1851
- א' יעקב, 'חדירת הקבלה לתימן ותהליכי קליטתה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו. יעקב, תשס"ו
- א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, חלק א, תרצ"ז. יערי, תרצ"ז
- א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים תש"ג. יערי, תש"ג

- יערי, תש"ו
יערי, תשכ"ג
ירושלמי, 1971
ישראלי, תשס"ה
ישראלי, תש"ע
כ"ץ, תשמ"ד
כ"צמאן, תשנ"ט
כהן, מ"ס, 1985
כהן, ג', 1989
כהן, ה', תשל"ב
כהן-אלורו, תשמ"ז
כהן-אלורו, תשמ"ט
לאבג'וי, תשכ"ט
לאוטרבך, 1927
לאם, תשל"ב
לווינגר, 1940
לונג, 1992
- א' יערי, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תש"ו.
א' יערי, ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר חמדת ימים, קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 77-112, 247-262, 380-400.
Y. H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto: Isaac Cardoso — A Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics*, New York 1971.
ע' ישראלי, פרשנות הסוד וסוד הפרשנות, מגמות מדרשיות והרמנויטיות ב'סבא דמשפטים' שבזוהר, לוס אנג'לס תשס"ה.
ע' ישראלי, 'המרד הקדוש — מעשה נדב ואביהוא בספר הזוהר', בתוך: ח' קרייסל, ב' הוס, א' ארליך (עורכים), סמכות רוחנית — מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תש"ע, עמ' 83-101.
י" כ"ץ, הלכה וקבלה — מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ד.
א' כ"צמאן, 'לדמות הג"ר מנחם מענדל — תלמיד הגר"א', ישורון, ד (תשנ"ט), עמ' שסה-תפה.
M. S. Cohen, *The Shi'ur Qomah: Texts and Recensions*, Mohr, Tübingen, 1985.
J. Cohen, *Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It*, New York 1989.
ה' כהן, דת התבונה ממקורות היהדות, תרגם צ' וויסלבסקי, ערכו והוסיפו הערות ש"ה ברגמן ונ' רוטנשטרייך, ירושלים תשל"ב.
ד' כהן-אלורו (מהדירה), ר' משה דה ליאון, ספר הרימון — מהדורה בקורתית מתוך כתבי יד בצירוף מבוא, הערות, מקבילות ומפתחות, ירושלים תשמ"ז.
ד' כהן-אלורו, 'המאגיה והכישוף בספר הזוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט.
א"א לאבג'וי, שרשרת-ההוויה הגדולה — עיון בתולדותיה של אידיאה, תרגם א' אמיר, תל אביב תשכ"ט.
J. Z. Lauterbach, 'Significant Controversy Between the Sadducees and the Pharisees', *Hebrew Union College Annual*, IV (1927), pp. 173-205.
נ' לאם, תורה לשמה, ירושלים תשל"ב.
S. Löwinger, 'Recherches Sur L'Oeuvre Apologétique D'Abraham Farissol', *REJ*, 105 (1940), pp. 23-52.
A. A. Long, 'Stoic Readings of Homer', in: R. Lamberton and J.

- J. Keaney (eds.), *Homer's Ancient Readers: The Hermeneutics of Greek Epic's Earliest Exegetes*, Princeton 1992, pp. 41–66.
- A. A. Long, 'Plato's dialogues and a common rationale for dialogue form', in: S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue*, Cambridge 2008, pp. 45–61. לונג, 2008
- H. E. Lona, *Die 'Wahre Lehre' des Kelsos, übersetzt und erklärt*, Freiburg 2005. לונה, 2005
- י' לורברבוים, 'קבלת הרמב"ן על בריאת האדם בצלם אלוהים', קבלה, ה (2000), עמ' 287–326.
- י' לורברבוים, צלם אלהים, ירושלים תשס"ד.
- י' לורברבוים, תשס"ט(א) 'לורברבוים, 'תמורות ביחסו של הרמב"ם למדרשות חז"ל', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 81–122.
- י' לורברבוים, תשס"ט(ב) 'לורברבוים, "הט אנך ושמע לדברי חכמים ולבך תשית לדעת" – ביקורת האגדה ב"מורה הנבוכים"', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 203–230.
- י' ליבוויץ וי' ליבס, 'התנהגות הרופא האידיאלי "קרטנא אסיא" כמתואר בספר הזוהר', קורות שנה 30, כרך ה, תשמ"ב (1982), עמ' 111–121.
- י' ליבס, א' ליבס, 'אהבה ויצירה בהגותו של ר' ברוך מקוסוב', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז.
- א' ליבס, 'החידוש בחסידות על פי ר' ברוך מקוסוב', דעת, 45 (תש"ס), עמ' 75–90.
- א' ליבס, 'אל תשלח ירך – שיאו של הנסיון לפי ר' ברוך מקוסוב', בתוך: ח' פדיה וא' מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות – ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל), באר שבע תשס"ז, עמ' 439–452.
- א' ליבס, 'הרשימו, ההיולי וקדמות השכל', נספח למאמרו של ג' שלום, 'הבלתי מודע ומושג קדמות השכל בספרות החסידית', בתוך: ד' אסף וא' ליבס (עורכים), חסידות – השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים תשס"ט, עמ' 268–279.
- א' ליבס, 'קורדובירו והאר"י – בחינה מחודשת של מיתוס מות מלכי אדום', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' לב-ס.
- "שימני כחותם על לבך" – ה"רשימו" בראשית החסידות, בכרך זה.
- זמירות לסעודת-שבת שיסד האר"י הקדוש – ניקדן, תרגמן וצירף מבוא והערות יהודה ליבס, מולד, ד (תשל"ב), עמ' 540–555.

1 כמעט כל פרסומיו של יהודה ליבס מצויים גם באתר שלו:

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/>, ולעתים בנוסח מעודכן יותר מאשר בדפוס.

- ליבס, י', תשל"ה י' ליבס, 'שימושן של מלים בספר הזוהר', בתוך: חוברת לזכרו של ר' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תשל"ה, עמ' 17-19.
- <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/shimushan.doc>
- ליבס, י', תשל"ז ליבס, 'פרקים במילון ספר הזוהר', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז [או דפוס צילום, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב].
- ליבס, י', תשמ"ב(א) ליבס, 'המשיח של הזוהר – לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', בתוך: ש' ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-236.
- ליבס, י', תשמ"ב(ב) ליבס, 'חיבור בלשון הזוהר לר' וולף בן ר' יהונתן אייבשיץ על חבורתו ועל סוד הגאולה', קרית ספר, נז (תשמ"ב), עמ' 148-178, 368-379.
- ליבס, י', תשמ"ג(א) ליבס, 'השפעות נוצריות על ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב, ג (תשמ"ג), עמ' 43-109.
- ליבס, י', תשמ"ג(ב) ליבס, 'חלום ומציאות: לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 83-109.
- ליבס, י', תשמ"ד ליבס, 'מצמיח קרן ישועה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 313-348.
- ליבס, י', תשמ"ה ליבס, 'תוספת למאמרי "מצמיח קרן ישועה"', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 341-344.
- ליבס, י', תשמ"ו ליבס, 'כתבים חדשים בקבלה שבתאית מחוגו של ר' יהונתן אייבשיץ', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה (תשמ"ו), עמ' 191-348.
- ליבס, י', תשמ"ז(א) ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 171-196.
- ליבס, י', תשמ"ז(ב) ליבס, 'ספר יצירה אצל ר' שלמה אבן גבירול ופירושו השיר "אהבתך"', בתוך: י' דן (עורך), ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 73-123.
- ליבס, י', תשמ"ט ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 1-71.
- ליבס, י', תש"ן ליבס, חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה היהודית התלמודית, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ן.
- ליבס, י', ליבס, 'גלם בגימטריא חכמה [על *Moshe Idel, Golem – Jewish*]

- Magical and Mystical Traditions on the Artificial Anthropoid, תש"ן-תשנ"א
Albany, 1990, קרית ספר, סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 1322-1305.
- י' ליבס, 'באזורי הגבול של הקבלה ועל חיים וירשובסקי, "בין השיטין – קבלה, קבלה נוצרית, שבתאות", תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 138-131.
- י' ליבס, 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 170-150.
- י' ליבס, 'תריץ אורזילין דאיילתא – דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 169-113.
- י' ליבס, 'לדמותו, כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 137-101.
- י' ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים, 9 (תשנ"ד), עמ' 119-67.
- De Natura Dei – על המיתוס היהודי וגלגולו, בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 297-243.
- י' ליבס, 'אהבת האל וקנאתו', דימוי, ז (תשנ"ד), עמ' 36-30.
- י' ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 605-581.
- י' ליבס, 'מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י', בתוך: ח' פדיה (עורכת), המיתוס ביהדות, אשל באר שבע, ד (תשנ"ו), עמ' 209-192.
- י' ליבס, 'על' ספר שקל הקדש" לר' משה די ליאון, ההדיר שרל מופסיק (תשנ"ו)', קבלה, ב (תשנ"ז), עמ' 285-271.
- י' ליבס, 'מיתוס ואורתודוכסיה: תשובה לשלום רוזנברג', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 179-145.
- י' ליבס, 'שירת פרמנידס', תרגום בצירוף מבוא והערות, אלפיים, 17 (תשנ"ט), עמ' 36-24.
- י' ליבס, 'החידוש של ר' נחמן מברסלב', דעת, 45 (תש"ס), עמ' 103-91.
- י' ליבס, 'מידותיו של האלוהים', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 74-51.
- י' ליבס, 'הזוהר כרנסנס', דעת, 46 (תשס"א), עמ' 11-5.
- י' ליבס, 'תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים ותל אביב תשס"א.
- י' ליבס, 'השבתאות וגבולות הדת', בתוך: אליאור תשס"א, עמ' 21-1.
- י' ליבס, 'זיקת הזוהר לארץ ישראל', בתוך: ז' הרוי, ג' חזן-רוקם, ח' סעדון, א' שילוח (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 44-31.
- ליבס, י', תשנ"א (א)
- ליבס, י', תשנ"ב (א)
- ליבס, י', תשנ"ב (ב)
- ליבס, י', תשנ"ג
- ליבס, י', תשנ"ד (א)
- ליבס, י', תשנ"ד (ב)
- ליבס, י', תשנ"ד (ג)
- ליבס, י', תשנ"ה (א)
- ליבס, י', תשנ"ו
- ליבס, י', תשנ"ז
- ליבס, י', תשנ"ח
- ליבס, י', תשנ"ט
- ליבס, י', תש"ס
- ליבס, י', תשס"א (א)
- ליבס, י', תשס"א (ב)
- ליבס, י', תשס"א (ג)
- ליבס, י', תשס"א (ד)
- ליבס, י', תשס"ב (א)

- ליבס, י', תשס"ב (ב) י' ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, מהדורה שנייה מתוקנת בתוספת השלמות, תל אביב תשס"ב.
- ליבס, י', תשס"ג (א) י' ליבס, 'תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית', דעת, 50-52 (תשס"ג), עמ' 255-290.
- ליבס, י', תשס"ג (ב) י' ליבס, 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה, ט (תשס"ג), עמ' 225-306.
- ליבס, י', תשס"ד י' ליבס, 'מאגיה וקבלה', בתוך: א' ליבס (עורכת), שדים רוחות ונשמות: מחקרים ברמונולוגיה מאת גרשם שלום, ירושלים תשס"ד, עמ' 3-7.
- ליבס, י', תשס"ה (א) י' ליבס, 'להחזיר לאל את פניו', דימוי, 25 (תשס"ה), עמ' 50-53.
- ליבס, י', תשס"ה (ב) י' ליבס, 'האומנם בתולה היא השכינה?' [על אברהם יצחק גרין, השכינה, מרים הבתולה ושיר השירים (תשס"ג)], פעמים, 101-102 (תשס"ה), עמ' 303-313.
- ליבס, י', 2006 Y. Liebes, 'Hebrew and Aramaic as Languages of the Zohar', *Aramaic Studies*, 4, 1 (2006), pp. 35-52.
- ליבס, י', תשס"ז (א) י' ליבס, 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 251-301.
- ליבס, י', תשס"ז (ב) י' ליבס, 'רוחניות ורוח', הרצאה שהתפרסמה בעיתון 'מקור ראשון' (מוסף שבת, כ"ח תשרי תשס"ז).
- ליבס, י', תשס"ז (ג) י' ליבס, 'מרעיש הארץ, יחידותו של רשב"י', בתוך: ח' פדיה, א' מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות – ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל), באר שבע תשס"ז, עמ' 337-357.
- ליבס, י', תשס"ז (ד) י' ליבס, סוד האמונה השבתאית – קובץ מאמרים (מהדורה שנייה מתוקנת), ירושלים תשס"ז.
- ליבס, י', תשס"ח י' ליבס, 'נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים', קבלה, יז (תשס"ח), עמ' 107-168.
- ליבס, י', תשס"ט (א) י' ליבס, עלילות אלהים: המיתוס היהודי – מסות ומחקרים, ירושלים תשס"ט.
- ליבס, י', תשס"ט (ב) י' ליבס, 'ארוס ואנטי-ארוס על הירדן', בתוך: י' ליבס, תשס"ט (א), עמ' 299-323.
- ליבס, י', תשס"ט (ג) י' ליבס, 'פורפורייה של הלנה מטרויה וקידוש השם', בתוך: י' ליבס, תשס"ט (א), עמ' 237-298.
- ליבס, י', תשס"ט (ד) י' ליבס, 'מעשה בראשית ומעשה מרכבה כתורת סוד אצל פילון האלכסנדרוני', קבלה, יט (תשס"ט), עמ' 323-335.

- ליבס, י', תשס"ט(ה) י' ליבס, 'מידותיו של האלהים', בתוך: ליבס, י', תשס"ט(א), עמ' 157-123.
- Y. Liebes, 'The Work of the Chariot and the Work of Creation as Mystical Teachings in Philo of Alexandria', in: D. Green and L. Lieber (eds.), *Scriptural Exegesis – the Shapes of Culture and the Religious Imagination; Essays in Honour of Michael Fishbane*, Oxford 2009, pp. 105-120. ליבס, י', 2009
- ליבס, י', תשס"ט-תש"ע
ליבס, י', תש"ע(א)
ליבס, י', תש"ע(ב)
ליבס, י', תשע"א
ליבס, י', תשע"ב
- י' ליבס, 'עברית וארמית כלשונו הזוהר', בתוך: זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, מחזור נח, חוברת ג (תשס"ט-תש"ע), עמ' 126-111.
- י' ליבס, 'ברכה ומלא בספר הבהיר, עיון מחודש', קבלה, כא (תש"ע), עמ' 142-121.
- י' ליבס, 'כלה כמות שהיא – ר' משה קורדובירו, מעיין עין יעקב, המעיין הרביעי מספר אלימה', מסכת, ט (תש"ע), עמ' 198-191.
- י' ליבס, מנמוסיני – תרגומי שירה עתיקה, ירושלים תשע"א.
- העירום המלוכש, עבודת הקודש הסודית והאזוטוריות של פילון האלכסנדרוני [לעת עתה ראו באתר: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/> [zohar/eirom.doc]
- ש' בן משה ליברמן, תוספתא כפשוטה – באור ארוך לתוספתא, ניוארק תשט"ו-תשמ"ח.
- ש' ליברמן, 'משהו על השבעות בישראל', תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 189-183.
- ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד.
- ש' ליברמן, 'משנת שיר השירים', בתוך: ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 44-36.
- E. Lieberman et al., 'Quantifying the Evolutionary Dynamics of Language', *Nature*, 449 (Oct. 2007), pp. 713-716. ליברמן, א', 2007
- ש' ליונשטם, 'רעדת הטבע בשעת הופעת ה"', עז לדוד, קובץ מחקרים בתנ"ך, מוגש לדוד בן-גוריון במלאת לו שבעים ושבע שנים, ירושלים תשכ"ד.
- J. Lightfoot, *Lucian on the Syrian Goddess*, ed., intr., transl., comm., Oxford 2003. לייטפוט, 2003
- י' ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה.
- י"ש ליכטנשטיין, מטומאה לקדושה – תפילה וחפצי מצווה בבתי קברות ועלייה לקברי צדיקים, תל אביב 2007. ליכטנשטיין, 2007
- O. N. H. Leaman, 'Ma'nā', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. 6, Leiden 1991, p. 346. לימן, 1991

- ר' ישראל ליפקין (מ' פכטר, עורך), כתבי רבי ישראל סלנטר, ירושלים תשמ"ט.
- ליפקין, תשמ"ט
- M. Lambert, *Commentaire sur le Séfer Yesira ou Livre de la création, par le gaon Saadya de Fayyoun* (publié et traduit par Mayer Lambert), Paris 1891.
- למבר, 1891
- R. Lambertson, 'The Neoplatonists and the Spiritualization of Homer', in: R. Lambertson & J. J. Keaney, *Homer's Ancient Readers*, Princeton 1992, pp. 115–133.
- למברטון, 1992
- H. Lenowitz, *The Jewish Messiahs: From the Galilee to Crown Heights*, Oxford University Press, 1998.
- לנוביץ, 1998
- P. E. Lapidé, *Hebrew in the Church – The Foundations of Jewish-Christian Dialogue*, Grand Rapids 1985.
- לפידה, 1985
- J. Laplanche, *Essays on Otherness*, New York, 1999.
- לפלאנש, 1999
- A. Lefranc, 'La détention de Guillaume Postel au prieuré de Saint-Martin-des-Champs (1562–1581)', *Annuaire Bulletin de la Société de l'histoire de France*, 28 (1891), pp. 211–230.
- לפרנק, 1891
- T. W. Laqueur, *Solitary Sex – A Cultural History of Masturbation*, New York 2003, pp. 145–147.
- לקייר, 2003
- R. C. Madhu, 'Plato's Homer', *Ancient Philosophy*, 19 (1999), 87–95.
- מאדהו, 1999
- W. Madelung & P. E. Walker, *The Advent of the Fatimids – A Contemporary Shi'i Witness*, London 2000.
- מאדלנג ווקר, 2000
- י' מאיר, גלגוליו של מגלה סוד – קונטרס דברי צדיקים לריב"ל ויוסף פרל, מהדורה מוערת ומבוארת עם מבוא על גלגוליו כתיבתו, לוס אנג'לס תשס"ד.
- מאיר, תשס"ד
- י' מאיר, 'מיכאל לוי רודקינסון, בין חסידות להשכלה', קבלה, יח (תשס"ח), עמ' 229–286.
- מאיר, תשס"ח
- י' מאיר, רחובות הנהר – קבלה ואקזוטריות בירושלים (תרנ"ו–תש"ח), ירושלים תשע"א.
- מאיר, תשע"א
- ח' מאק, 'מדרש במדבר רבה חלק א, פרשיות במדבר ונשוא, מבוא ודוגמא למהדורה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א.
- מאק, תשנ"א
- S. Magid, *From Metaphysics to Midrash, Myth, History, and Interpretation of Scripture in Lurianic Kabbalah*, Bloomington, Indiana, 2008.
- מגיד, 2008
- י' מהלמן, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה.
- מהלמן, תשמ"ה

- S. Moll, *The Arch-Heretic Marcion*, Tübingen 2010. מול, 2010
- F. Montanari, 'L'erudizione, la filologia e la grammatica', in: G. Cambiano, L. Canfora & D. Lanza (eds.), *Lo spazio letterario della Grecia antica. Tomo 1: La produzione e la circolazione del testo*, Roma 1993, pp. 235–281. מונטנרי, 1993
- J. Moss, 'What is Imitative Poetry and why is it Bad?', In: G. R. Ferrari (ed.), *The Cambridge Companion to Plato's Republic*, Cambridge 2007, pp. 415–444. מוס, 2007
- G. W. Most, 'Canon Fathers: Literacy, Mortality and Power', *Arion*, 3 (1990), 35–60. מוסט, 1990
- Ch. Mopsik, *Le Zohar: Livre de Ruth*, Paris 1987. מופסיק, 1987
- שארל מופסיק (מהדיר), שקל הקודש לרמד"ל, לוס אנג'לס תשנ"ו. מופסיק, תשנ"ו
- Ch. Mopsik, 'Un manuscrit inconnu du "Sefer Tashak" de R. Joseph de Hamadan suivi d'un fragment inédit', *Kabbalah*, 2 (1997), pp. 165–205. מופסיק, 1997
- Ch. Mopsik, *Le Zohar: Lamentations*, Paris 2000. מופסיק, 2000
- Ch. Mopsik, *Sex of the Soul: The Vicissitudes of Sexual Difference in the Kabbalah*, Los Angeles 2005. מופסיק, 2005
- Ch. Mopsik, 'Late Judeo-Aramaic: The Language of Theosophic Kabbalah', *Aramaic Studies*, 4 (2006), p. 21–33. מופסיק, 2006
- א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים תשנ"ט. מורגנשטרן, תשנ"ט
- ל' מוריס, 'נקודת ציון – סוד בית הרחם', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קיב-קמו. מוריס, תשס"ט
- D. Matt (ed.), *The Book of Mirrors: Sefer Mar'ot ha-Zove'ot by Rabbi David ben Yehudah he-Hasid*, California 1982. מט, 1982
- ד' מאט, 'מתניתא דילן – טכניקה של חידוש בספר הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה (תשמ"ט), עמ' 145–123. מט, תשמ"ט
- D. C. Matt, *The Zohar, Pritzker Edition*, vol. 1, Translated with Commentary by Daniel C. Matt, Stanford 2004. מט, 2004
- L. Meyer, 'Stephen Schultz, Missionary to the Jews: Biographical Sketch, Chiefly Based on Schultz's Own Writings', *The Missionary Review of the World* (July, 1907), pp. 417–424. מייר, 1907
- T. J. Müller, 'Das Archivalien zu J. H. Callenberg und dem מילר, 1994

- Institutum Judaicum', in: E. Goodman-Thau & W. Betz (eds.), *Von Halle nach Jerusalem. Konferenzbeiträge*, Halle 1994, pp. 24–44.
- A. Miquel, P. Kemp, *Majnûn et Laylâ: l'amour fou*, Paris 1984. **מיקל וקמפ, 1984**
- I. Männlein-Robert, *Longin. Philologe und Philosoph. Eine Interpretation der erhaltenen Zeugnisse*, München 2001. **מנליין-רוברט, 2001**
- I. Männlein-Robert, "'Wissen um die göttlichen und die menschlichen Dinge"'. Eine Philosophiedefinition Platons und ihre Folgen', *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaften*, NF 26 (2002), 13–38. **מנליין-רוברט, 2002**
- I. Männlein-Robert, 'Umrisse des Göttlichen. Zur Typologie des idealen Gottes in Platons Politeia II', in: D. Koch, I. Männlein-Robert & N. Weidman (eds.), *Platon und das Göttliche*, Tübingen 2010, pp. 112–139. **מנליין-רוברט, 2010**
- I. Männlein-Robert, 'Mittelplatonismus und Neupythagorismus', forthcoming in: Ch. Horn. & Ch. Riedweg (eds.), *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Basel. **מנליין-רוברט, בדפוס**
- P. Maciejko, 'Gershom Scholem's Dialectic of Jewish History: The Case of Sabbatianism', *Journal of Modern Jewish Studies*, 3 (2004), pp. 207–220. **מצייקו, 2004**
- P. Maciejko, 'Christian Elements in Early Frankist Doctrine', *Gal-Ed: On the History and Culture of Polish Jewry*, 20 (2006), pp. 13–41. **מצייקו, 2006א**
- P. Maciejko, 'A Jewish-Christian Sect with a Sabbatian Background Revisited', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 95–113. **מצייקו, 2006ב**
- B. Mc'Ginn, *The Calabrian Abbot: Joachim of Fiore in the History of Western Thought*, New York 1985. **מק'גין, 1985**
- B. Mc'Ginn, 'Cabalists and Christians: Reflections on Cabala in Medieval and Renaissance Thought', in: R. H. Popkin & G. M. Weiner (eds.), *Jewish Christians and Christian Jews*, Dordrecht 1994, pp. 11–34. **מק'גין, 1994**
- J. T. McNeill & H. M. Gamer, *Medieval Handbooks of Penance*, New York 1965. **מקניל וגיימר, 1965**
- ר' מרגולין, מקדש אדם – ההפנמה הרתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה. **מרגולין, תשס"ה**
- ר' מרוז, 'גאולה בתורת האר"י', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח. **מרוז, תשמ"ח**

- מרוז, תשנ"ב ר' מרוז, 'מליקוטי אפרים פאנצייירי, דרשות האר"י בירושלים וכוונות האכילה', בתוך: ר' אליאור, י' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י' (תשנ"ב), עמ' 211–257.
- R. Meroz, 'Faithful Transmission versus Innovation: Luria and His Disciples', in: P. Schäfer & J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism, 50 Years After*, Tübingen 1993, pp. 257–274.
- מרוז, 1993
- R. Meroz, 'Zoharic Narratives and their Adaptations', *Hispania Judaica*, 3 (2000), pp. 3–63.
- מרוז, 2000
- ר' מרוז, 'מרכבת יחזקאל: פירוש זוהרי בלתי ידוע', תעודה, טזיז (תשס"א), עמ' 567–616.
- מרוז, תשס"ב(א) ר' מרוז, 'ואני לא הייתי שם?! קובלנותיו של רשב"י על פי סיפור זוהרי בלתי ידוע', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 163–193.
- מרוז, תשס"ב(ב) ר' מרוז, מובאה המיוחסת לספר הבהיר, קבלה, ז (תשס"ב), עמ' 319–326.
- מרוז, תשס"ג ר' מרוז, 'הטוב והרע והמוטעה: המים בתורת הסוד היהודית', בתוך: ד' כרם וא' ציון (עורכים), מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל, ירושלים תשס"ג, כרך 13, עמ' 85–93.
- מרוז, 2005 R. Meroz, 'Der Aufbau des Buches Sohar', *PaRDeS: Zeitschrift der Vereinigung für Jüdischen Studien e.V.*, II (2005), pp. 16–36.
- מרוז, תשס"ו ר' מרוז, 'רקמתו של מיתוס – דיון בשני סיפורים בזוהר', חיים קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 167–205.
- מרוז, תשס"ז ר' מרוז, 'ר' יוסף אנג'ליט וכתביו "הזוהריים"', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא–כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 303–404.
- מרוז, 2007 R. Meroz, 'The Middle Eastern Origins of Kabbalah', *The Journal for the Study of Sephardic and Mizrahi Jewry* (February 2007), <http://sephardic.fiu.edu/journal/RonitMeroz.pdf>, pp. 39–56.
- מרוז, 2009 ר' מרוז, 'יש מוקדם ומאוחר בזוהר, על כתיבתם של חלקי הזוהר במאות הי"א, הי"ב, הי"ג והי"ד', הרצאה בכנס הזוהר של אוניברסיטת מונאש, אוסטרליה, שהתקיים בפראטו שבאיטליה בקיץ 2009.
- מרוז, 2009 R. Meroz, 'Notes on the History of Zohar Manuscripts and its Significances', *Late Arameic: The Literary and Linguistic Context of the Zohar*, Conference November 2009, University College London.

- מרוז, תשע"א
'ר' יעקב ש"צ ושותפיו ליצירת זוהר, סתרי תורה', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי, מ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 81-253.
- מרוז, ברפוס
R. Meroz, 'The Archaeology of the Zohar – Sifra Dizniuta as a Sample Text', in: A. Rapoport-Albert, W. Smelik, et. al. (eds.), *Late Aramaic: The Linguistic and Literary Context of the Zohar*, vol. 2, Leiden (forthcoming).
- מרוז, תשע"ג
'ר' מרוז, יובלי זוהר – מחקר ומהדרות של זוהר, פרשת שמות, תל אביב תשע"ג.
- מרחביה, תשכ"ח(א)
'ח' מרחביה, 'קונטרס נגד התלמוד מימי שריפת התלמוד באיטליה', תרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 78-96, 191-207.
- מרחביה, תשכ"ח(ב)
'ח' מרחביה, 'שתי מובאות מן המדרש הנעלם בכתב יד לאטיני', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 560-568.
- מרטין, 2001
R. C. Martin, "Anthropomorphism", Jane Dammen McAuliffe (general editor), *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Leiden 2001–2006, 1, pp. 103–107.
- מרכוס, תרצ"ז-תרצ"ח
'י' מרכוס, 'פיוטים חדשים ליום כפור', חורב, ד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 19-28.
- מרמורשטיין, 1932
A. Marmorstein, 'Philo and the Names of God', *The Jewish Quarterly Review*, 22, 3 (1932), pp. 295–306.
- מרציאנו, תשס"ה
'י' מרציאנו, 'הפרשנות הפילוסופית לשיר השירים בימי הביניים – יוסף בן שלמה אלפואל ופרשנים אחרים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה.
- מרק, תשס"ד
'צ' מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשס"ד.
- נאה, תשנ"ב
'ש' נאה, 'אין אם למסורת, או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת?', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 401-448.
- נאה, תשנ"ג
'ש' נאה, 'על מדת הדין ומדת הרחמים במחשבת חז"ל', מחניים, 5 (תשנ"ג), עמ' 60-67.
- נאה, 1997
S. Naeh, 'Poterion en Jeiri kirion – Philo and the Rabbis on the Powers of God and the Mixture in the Cup', *Scripta Classica Israelica*, 16 (1997), 91–101.
- נאה, 2011
S. Naeh, Homer. Reception of, in Rabbinic Literature, in: M. Finkelberg (ed.), *Homer Encyclopaedia*, III, Oxford 2011, pp. 716–717.
- נאכט, תשי"ט
'י' נאכט, סמלי אשה: במקורותינו העתיקים, בספרותנו החדשה ובספרות העמים – מחקרי תורה ואמונות, מנהגים ופולקלור, תל אביב תשי"ט.

- V. Neveu, 'De Guillaume Postel à Richard Simon: "Zohar" et autres sources hébraïques de Guillaume Postel dans les collections de la Bibliothèque municipale de Rouen', in: *Revue des Études Juives*, 155, 1–2 (1996), pp. 75–105. נבה, 1996
- י' נדב, 'האסכטולוגיה של ר' משה די ליאון בספר משכן העדות', אוצר יהודי ספרד, ב (ירושלים תשי"ט), עמ' 69–76. נדב, תשי"ט
- A. Nadler, *The Faith of the Mithnagdim*, Baltimore and London 1997. נדלר, 1997
- E. Neumann, *The Great Mother: an Analysis of the Archetype*, R. Manheim (trans.), Princeton, NJ, 1972. נוימן, 1972
- E. Neumann, *The Origins and History of Consciousness*, R. F. C. Hull (trans.), Princeton 1995. נוימן, 1995
- א' נוימן, האדם המיסטי, תרגם מגרמנית י' ספיר, תל אביב 2007. נוימן, 2007
- J. T. Noonan, *Contraception – A History of Its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists*, Cambridge and London 1986. נונן, 1986
- E. Norden, *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formgeschichte religiöser Rede*, Leipzig 1913. נורדן, 1913
- מ"ר ניהוף, 'עיצוב דמותה של רות במדרש ומגמותיו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 49–78. ניהוף, תשנ"ג
- M. R. Niehoff, Philo's Mystical Philosophy of Language, *JSQ*, 2 (1995), 220–253. ניהוף, 1995
- M. R. Niehoff, *Philo on Jewish Identity and Culture*, Tübingen 2001. ניהוף, 2001
- M. R. Niehoff, 'Did the *Timaeus* create a textual community?', *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 47 (2007), 161–91. ניהוף, 2007
- מ"ר ניהוף, 'סיפור יוסף אצל פילון – מטקסט לדמות', בית מקרא, נה (תש"ע), עמ' 107–122. ניהוף, תש"ע
- M. R. Niehoff, 'The Emergence of Monotheistic Creation Theology in Hellenistic Judaism', forthcoming in: S. Kattan Gribetz & L. Jenott (eds.), *In the Beginning: Jewish and Christian Cosmogony in Late Antiquity*, Tübingen (Proceedings of a Princeton Colloquium 2010). ניהוף, ברפוס
- M. R. Niehoff, *Jewish Exegesis and Homeric Scholarship in Alexandria*, Cambridge 2011. ניהוף, 2011

- M. R. Niehoff, 'Philo's Role as a Platonist in Alexandria', *Etudes Platoniciennes*, 7 (2011), 35–62. ניהוף, 2011ב
- M. R. Niehoff, 'Philo and Plutarch on Homer', in: Eadem (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters* (Jerusalem Studies in Religion and Culture), Leiden 2012, pp. 127–154. ניהוף, 2012א
- M. R. Niehoff, 'Philons Beitrag zur Kanonisierung der griechischen Bibel', in: E.-M. Becker & S. Scholz (eds.), *Kanon in Konstruktion und Dekonstruktion*, Berlin & New York 2011, pp. 44–329. ניהוף, 2012ב
- ד' נימרק, תולדות הפילוסופיה בישראל, כרך א – פתיחה, ניו יורק ופלדלפיה 1921.
- R. Nünlist, *The Ancient Critic at Work*, Cambridge 2009. ניגליסט, 2009
- A. R. Nykl, *A Book Containing the Risala Known as the The Dove's Neck-Ring about Love and Lovers...*, Paris 1931. ניקל, 1931
- L. Nemoy, 'The Pseudo-Qumisian Sermon to the Karaites', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 43 (1976), pp. 49–105. נמוי, 1976
- K. O. Sandnes, *The Challenge of Homer – School, Pagan Poets and Early Christianity*, London 2009. סאנדנס, 2009
- J. Céard, 'Le "De Originibus" de Postel et la Linguistique de son Temps', in: M. L. Kuntz (ed.), *Postello, Venezia e il suo mondo*, Florence 1988, pp. 19–43. סאר, 1988
- T. Sabri, 'Avicenne philosophe et mystique dans le miroir de trois récits: Hay b. Yaqzan, l'Oiseau, Salamān et Absāl', *Arabica*, XXVII (1980), pp. 257–274. סברי, 1980
- א' סגל, 'ועל דרך העבודה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח.
- A. F. Segal, *Two Powers in Heaven – Early Rabbinic Reports About Christianity and Gnosticism*, Leiden 2002. סגל, א"פ, 2002
- M. H. Segal, 'El, Elohim, and Yhwh in the Bible', *The Jewish Quarterly Review*, 46/2 New Series (October 1955), pp. 89–115. סגל, מ"ה, 1955
- ד' סדן, חזיוני היתול, תל אביב 1954.
- נ' סובול, 'חטיבת הפיקודין שבזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב.

- נ' סובול, 'חטיבת האדרות בזוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ב.
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Jerusalem 1990. סוקולוף, 1990
- M. Sokoloff, *A dictionary of Judean Aramaic*, Ramat Gan 2003. סוקולוף, 2003
- F. Sezgin, *Geschichte der arabischen Schrifttums III, Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde bis ca. 430 H.*, Leiden 1970. סזגין, 1970
- S. Stroumsa, 'Avicenna's Philosophical Stories – Aristotle's Poetics Reinterpreted', *Arabica*, XXXIX (1992), pp. 183–206. סטרומזה, 1992
- G. Sterling, 'Platonizing Moses – Philo and Middle-Platonism', *SPhA*, 5 (1993), 96–111. סטרלינג, 1993
- G. Sterling, 'The Place of Philo of Alexandria in the Study of Christian Origins', in: R. Deines & K.-W. Niebuhr (eds.), *Philo und das Neue Testament – Wechselseitige Wahrnehmungen I. Internationales Symposium zum Corpus Judaico-Hellenisticum Novi Testamenti*, Tübingen 2004, pp. 21–52. סטרלינג, 2004
- R. Sela-Sheffy, 'Canon Formation Revisited', *Neohelicon*, XXIX (2002), pp. 141–159. סלע-שפי, 2002
- ד' ספטימוס, 'אידיאולוגיה לשונית והגמוניה תרבותית – תשובה לר' שמואל די מדינה, מקורותיה והשלכותיה', בתוך: י' הקר, ב"צ קידר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל המוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים 2009, עמ' 293–307. ספטימוס, 2009
- D. E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World – Texts and Studies*, Leiden 1996. סקלייר, 1996
- F. Secret, 'Notes sur Guillaume Postel', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 23 (1961), pp. 121–137, 351–374, 524–550. סקרה, 1961
- F. Secret, 'Guillaume Postel et les études arabes à la Renaissance', *Arabica*, 9 (1962), pp. 21–36. סקרה, 1962
- F. Secret, *Le Zôhar chez les kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1964. סקרה, 1964א
- F. Secret, *Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1964. סקרה, 1964ב
- F. Secret, 'Benjamin Nehemia Ben Elnathan et G. Postel a la
- סקרה, 1965

- prison de Ripetta en 1559', *Revue des Études Juives*, 124 (1965), pp. 174–176.
- F. Secret, *Guillaume Postel (1510–1581) et son interpretation de candélabre de Moïse en hébreu, latin, italien et français*, Nieuwkoop 1966. סקרה, 1966א
- F. Secret, 'L'opuscule de G. Postel sur le Miracle de laon', *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 28 (1966), pp. 399–405. סקרה, 1966ב
- F. Secret, *Apologies et retractions – Manuscrits inédits publiés avec une introduction et des notes*, Nieuwkoop 1972. סקרה, 1972
- F. Secret, *Postelliana*, Nieuwkoop 1981. סקרה, 1981
- F. Secret, 'Alchimie, palingénésie et métempsychose chez G. Postel', *Chrysopoeia*, 3 (1989), pp. 3–60. סקרה, 1989
- F. Secret, 'Néoplatonisme et kabbale dans la Scechina d'Egidio da Viterbo', in: P. Prini (ed.), *Il Neoplatonismo nel Rinascimento*, Rome 1993, pp. 29–44. סקרה, 1993
- F. Secret, 'Postel Collaborateur du Météorologue Philippe Jollain de Bléré', in: Idem, *Postel Revisité – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, Paris-Milan 1998, pp. 129–132. סקרה, 1998א
- F. Secret, 'Postel et Adam', in: Idem, *Postel Revisité – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, pp. 193–198, Paris-Milan 1998. סקרה, 1998ב
- F. Secret, 'La Différence entre Jesus et Christus chez Postel', in: Idem, *Postel Revisité – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, Paris-Milan 1998, pp. 187–192. סקרה, 1998ג
- י' עמיר, 'האלגוריה של פילון ביחסה לאלגוריה ההומרית', *אשכולות*, 6 (תשל"א), עמ' 35–45. עמיר, תשל"א
- י' עמיר, 'פילון האלכסנדרוני', בתוך: מ' שטרן וצ' ברס (עורכים), *הפזורה היהודית בעולם ההלניסטי-רומי = היסטוריה של עם ישראל*, כרך 10, ירושלים תשמ"ג, עמ' 238–264. עמיר, תשמ"ג
- ש' עמנואל (מהדיר), *תשובות הגאונים החדשות: ועמן תשובות פסקים ופרושים מאת חכמי פרובאנס הראשונים ... על פי כתב יד מוסקבה 566 וקטע גניזה, ירושלים תשנ"ה*. עמנואל, תשנ"ה
- ש' עמנואל, 'פולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', בתוך: י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), *מחקרי תלמוד, קובץ מחקרים בתלמוד*

- ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 591-625.
- A. E. Affifi, 'The Influence of Hermetic Literature on Moslem Thought', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIII, 4 (1951), pp. 840-855. עפ"פי, 1951
- ח' פדיה, המראה והדיבור – עיון בטבעה של חווית ההתגלות במסתורין היהודי, לוס אנג'לס תשס"ב. (א) תשס"ב פדיה, תשס"ב (א)
- ח' פדיה, 'אחוזים בדיבור', בתוך: פדיה, תשס"ב (א), עמ' 137-207. (ב) תשס"ב פדיה, תשס"ב (ב)
- ח' פדיה, הרמב"ן – התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג. פדיה, תשס"ג
- E. Vogel, 'Über Wilhelm Postels Reisen in den Orient', *Serapeum*, 14 (1853). פוגל, 1853
- A. Fodor, 'The Origins of the Arabic Legends of the Pyramids', *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, XXII (1970), pp. 335-363. פודור, 1970
- ג' פוזיילוב, מבוכארה לירושלים, ירושלים תשנ"ה. פוזיילוב, תשנ"ה
- G. E. Von Grunebaum, 'Greek Form Elements in the Arabian Nights', *Journal of the American Oriental Society*, LXII (1942), pp. 277-292. פון גרונבאום, 1942
- C. E. Fonrobert, 'The Handmaid, the Trickster and the Birth of the Messiah – a Critical Appraisal of the Feminist Valorization of Midrash Aggadah', in: C. Bakhos (ed.), *Current Trends in the Study of Midrash* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 106), Leiden 2006, pp. 245-275. פונרוברט, 2006
- H. Von Staden, *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge 1989. פון שטאדן, 1989
- R. H. Popkin, 'The Marrano Theology of Isaac La Peyrère', *Studi Inter-nazionali di Filosofia*, 5 (1973), pp. 97-126. פופקין, 1973
- R. H. Popkin, *Isaac La Peyrère (1596-1676): His Life, Work and Influence*, Leiden 1987. פופקין, 1987
- R. H. Popkin, 'Three English Tellings of the Sabbatai Zevi Story', *Jewish History*, 8 (1994), pp. 43-54. פופקין, 1994
- R. H. Popkin, 'Christian Interest and Concerns about Sabbatai Zevi', in: M. D. Goldish & R. H. Popkin (eds.), *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, I (2001), pp. 91-106. פופקין, 2001

- E. Fuchs, 'Sexual Politics in the Biblical Narrative', *Journal For the Study of the Old Testament*, Supplement series 310 (2000). פוקס, 2000
- Y. Petry, *Gender, Kabbalah, and the Reformation – The Mystical Theology of Guillaume Postel*, Leiden and Boston 2004. פטרי, 2004
- J. R. T. M. Peters, *God's Created Speech*, Leiden 1976. פטרס, 1976
- G. Pittaluga, 'G. Postel, I primi Gesuiti e "l'homo novus restitutus"', in: *Il Superuomo e I suoi simboli nelle letterature moderne*, Firenze 1976, pp. 85–114. פיטלוגה, 1976
- L. Fine, *Physician of the Soul, Healer of the Cosmos, Isaac Luria and his Kabbalistic Fellowship*, Stanford 2003. פיין, 2003
- R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship*, vol. 1: *From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford 1968. פיפר, 1968
- מ' פייקאז', חסידות פולין בית שתי המלחמות ובגרות ת"ש-תש"ה ('השוואה'), ירושלים תש"ן.
- M. Philonenko, 'Une voix sortit du Trône qui disait... (Apocalypse de Jean 19, 5a)', *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*, 79, 1 (1999), pp. 83–89. פילוננקו, 1999
- ש' פינס, 'האל, הכבוד והמלאכים לפי שיטה תיאולוגית של המאה השנייה לספירה', בתוך: י' דן (עורך) ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו, ג-ד (תשמ"ז), עמ' 1-14.
- ש' פינס, 'על המונח המשכת הרוחניות ומקורותיו', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 511-540.
- S. Pines, 'Some Points of Similarity between the Exposition of the Doctrine of the *Sefirot* in the *Sefer Yezira* and a Text of the Pseudo-Clementine Homilies', *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 7 (1989), pp. 63–142. פינס, 1989
- S. Pines, 'The Origin of the Tale of Salāmān and Absāl: A Possible Indian Influence', in: *Collected Works of Shlomo Pines III* [Studies in the History of Arabic Philosophy], S. Stroumsa (ed.), Jerusalem 1996, pp. 343–353 [= *Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists*, New Delhi January 4–10, 1964, IV, Poona 1970]. פינס, 1996 [=1970]
- ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וינה תר"ך.
- פינסקר, תר"ך

- M. Finkelberg, 'Homer as a Foundation Text', in: Finkelberg & Stroumsa, 2003, pp. 75–96. פינקלברג, 2003
- M. Finkelberg, 'Regional Texts and the Circulation of Books – The Case of Homer', *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 46 (2006), 231–248. פינקלברג, 2006
- M. Finkelberg, 'Canonizing and Decanonizing Homer', In: M. R. Niehoff (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*, Leiden 2012 (Jerusalem Studies in Religion and Culture). פינקלברג, 2012
- M. Finkelberg & G. G. Stroumsa (eds.), *Homer, the Bible, and Beyond*, Leiden 2003. פינקלברג וסטרוומזה, 2003
- H. Pick, 'Über das Buch "Von den Erdbeben und Donnern und seinen Quellen"', *Festschrift für Heinrich Brody* [Soncino Blatter], Berlin 1930, 53–61. פיק, 1930
- M. Fishbane, *The Kiss of God*, Seattle 1994. פישביין, 1994
- מ' פכטר, 'בין לילה לבוקר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 311–346. פכטר, מ', תשמ"ט
- מ' פכטר, 'לבריור המושגים קטנות וגדלות בקבלת האר"י כרקע להבנתם במחשבה החסידית', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 171–210. פכטר, מ', תשנ"ב
- מ' פכטר, מצפונות צפת, ירושלים תשנ"ד. פכטר, מ', תשס"ג
- מ' פכטר, 'קבלת הגר"א באספקלריה של שתי מסורות', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 119–136. פכטר, מ', תשס"ט
- מ' פכטר, 'תנועת המוסר והקבלה', בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש, ירושלים תשס"ט, עמ' 223–250. פכטר, ש', 2006
- ש' פכטר, 'שמירת הברית - לתולדותיו של איסור הוצאת זרע לבטלה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
- J. Pelikan, *The Christian Tradition – A History of the Development of Doctrine*, Vol. 5: *Christian Doctrine and Modern Culture*, Chicago 1991. פליקאן, 1991
- A. Van den Hoek, 'The "Catechetical" School of Early Christian Alexandria and its Philonic Heritage', *Harvard Theological Review*, 90 (1997), 59–87. פן דן הוק, 1997

- P. Fenton & G. Vajda, *La consolation de l'expatrié spirituel par Juda ibn Malka précédé des Recherches sur les commentaires du Sefer Yesirah*, Paris 2008. פנטון, 2008
- J. Pépin, *Mythe et allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*, Aubier 1958. פפאן, 1958
- J. Pépin, 'Remarques sur la théorie de l'exégèse allégorique chez Philon', in: *Actes du Colloque international sur Philon d'Alexandrie (Lyon, 11–15 septembre 1966)*, Paris 1967, pp. 131–168. פפאן, 1967
- J. Pépin, *La tradition d'allégorie de Philon d'Alexandrie à Dante*, Paris 1987. פפאן, 1987
- Z. Frankel, *Über den Einfluss der palästinensischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik*, Leipzig 1851. פראנקל, 1851
- צ"ה פרבר, 'הערות ומילואים לקורות רבינו הגר"א ז"ל', תלפיות ה (תשי"א), עמ' 360–354.
- צ"ה פרבר, 'דרכו והנהגתו של בעל ה"לשם שבו ואחלמה"', ישורון, ה (תשנ"ט), עמ' תרסא–תרסה.
- א' פרבר-גינת, פירוש מרכבת יחזקאל לר' יעקב בן יעקב הכהן, ירושלים תשל"ח.
- א' פרבר-גינת, 'למקורות תורתו הקבלית המוקדמת של ר' משה די ליאון', בתוך: 'י' דן ו' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים חמש שנים, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 96–67.
- א' פרבר-גינת, 'תפיסת המרכבה בתורת הסוד במאה הי"ג – "סוד האגוז" ותולדותיו', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- א' פרבר-גינת, 'עיונים בספר שיעור קומה', בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 394–361.
- א' פרבר-גינת, 'קליפה קודמת לפרי – לשאלת מוצאה של הויית הרע המטפיזית במחשבה הקבלית הקדומה', בתוך: ח' פדיה (עורכת), המיתוס ביהדות, אשל באר שבע, ד (תשנ"ו), עמ' 142–118.
- א' פרבר-גינת, 'פירוש המרכבה לר' יוסף ג'קטילה, ההדירה על פי כתבי יד והוסיפה מבוא אסי פרבר-גינת, ערך ד' אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ח.

- פרבר-גינת, תשנ"ח(ב) פירוש המרכבה לר' משה די ליאון, ההדירה ע"פ כתבי יד והוסיפה מבוא א' פרבר-גינת, ערך ד' אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ח.
- פרדס, 1996 א' פרדס, הבריאה לפי חוה – גישה ספרותית פמיניסטית למקרא, תל אביב 1996.
- פרוידנטל, 2002 G. Freudenthal (ed.), 'Discussion Forum – Does Sefer Yesirah Have a Place in the History of Science in Hebrew? Apropos of a Recent Book by Yehuda Liebes (participants: Y. T. Langermann, D. Shulman, S. Wasserstrom)', *Aleph* 2 (2002), pp. 165–222.
- פרומקין, תרפ"ט א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א, תרפ"ט.
- פרומר, 2006 M. S. Frommer, 'On the Subjectivity of Lustful States of Mind', *Psychoanalytic Dialogues*, 16 (2006), pp. 639–664.
- פרידמן, מ', תשכ"ו מ' פרידמן, 'אגרות בפרשת פולמוס חיון', ספונות, י (תשכ"ו), עמ' תפ"ה-תרי"ט.
- פרידמן, מ"ע, 2002 מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים 2002.
- פרייזר, 1972 P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 3 vols., Oxford 1972.
- פריימר-קנסקי, 2002 T. Frymer-Kensky, *Reading the Women of the Bible*, New York 2002.
- פריק, 1999 P. Frick, *Divine Providence in Philo of Alexandria*, Tübingen 1999.
- פריש, תשל"ו-תשל"ז ד' פריש, ספר אוצר הזהר השלם – ילקוט כולל ומפתח על כל ערכי ומאמרי ג' חלקי ספר הזהר, תקוני הזהר וזהר חדש, תרגום וערך י' ברנסדורפר, ירושלים תשל"ו-תשל"ז.
- פרנטה, 2001 F. Parente, 'The Index, the Holy Office, the Condemnation of the Talmud and Publication of Clement VIII's Index', in: G. Fragnito (ed.), A. Belton (trans.), *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, Cambridge 2001, pp. 163–193.
- פרנקל, 1991 י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, תל אביב 1991.
- צמריון, תשמ"ח צ' צמריון, המאסף, תל אביב תשמ"ח.
- קאלוש, 1997 M. Kallus, "The Relation of the Baal Shem Tov to the Practice of Lurianic *Kavvanot* in Light of his Comments on the Siddur Rashkov", *Kabbalah*, 2 (1997), 151–168.
- קאלוש, 2002 M. Kallus, *The Theurgy of Prayer in the Lurianic Kabbalah*, Ph.D. Thesis, Hebrew University, Jerusalem 2002.
- קאפח, תרצ"א ר' יוסף קאפח, הקדמה לס' מלחמות השם, ירושלים תרצ"א.
- קאפח, פירוש ספר ספר יצירה <כתאב אלמבאדי> עם פירוש הגאון רבנו סעדיה, מקור

- ותרגום, תרגום והכין יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב. יצירה לרס"ג
- R. Kasser, M. W. Meyer & G. Wurst, *The Gospel of Judas: from Codex Tchacos*, Washington, D. C. 2006. קאסר ואחרים, 2006
- מ' קדוש, 'הפסיקה ההלכתית בספרות השו"ת – מהמאה ה-13 ועד ראשית המאה ה-17', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד. קדוש, תשס"ד
- י' קדרי, 'הפולמוס על אודות תפילות למלאכים – ר' אברהם הלוי ומקובלי ירושלים', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח. קדרי, י', תשס"ח
- מ"צ קדרי, דקדוק הלשון הארמית של הזוהר, ירושלים 1971. קדרי, מ"צ, 1971
- J. J. Collins, *Daniel Hermeneia*, Minneapolis 1993. קולינס, 1993
- J. J. Collins, *Between Athens and Jerusalem – Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, Grand Rapids 2000, 2nd ed. קולינס, 2000
- J. J. Collins & P. W. Flint (eds.), *The Book of Daniel: Composition and Reception* (VTSup, 83), Leiden 2001. קולינס ופלינט, 2001
- A. Költch, 'Foundations, Institutes, Charities, and Proselytes in the Early Modern Holy Roman Empire', *Jewish History*, 24 (2010), pp. 87–104. קולץ, 2010
- M. L. Kuntz, *Guillaume Postel, Prophet of the Restitution of All Things: his life and thought*, Hague 1981. קונץ, 1981א
- M. L. Kuntz, 'Journey as Restitutio in the thought of Guillaume Postel (1510–1581)', *History of European Ideas*, 6 (1981), pp. 315–329. קונץ, 1981ב
- M. L. Kuntz, 'Filippo Archinto and Guillaume Postel – New Evidence about Archinto's Role in the Imprisonment of Postel', *Studi Veneziani*, 11 (1986), pp. 73–90. קונץ, 1986
- M. L. Kuntz, 'The Myth of Venice in the Thought of Guillaume Postel', in: J. Hankins, J. Monfasani & F. Purnell (eds.), *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 49 (1987), Supplementum festivum: *Studies in Honor of P.-O. Kristeller*, New York 1987, pp. 507–523 [Reprinted in: *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 1st article]. קונץ, 1987א
- M. L. Kuntz, 'L'Orientalismo di Guglielmo Postello e Venezia', in: L. Lanciotti (ed.), *Venezia e L'Oriente*, Firenze 1987, pp. 207–227. קונץ, 1987ב

- M. L. Kuntz, 'Guillaume Postel e l'idea di Venezia come la magistratura più perfetta', in: M. L. Kuntz (ed.), *Postello, Venezia e il suo mondo*, Florence 1988, pp. 163–178 [Reprinted in: *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 11th article]. 1988, קונץ,
- M. L. Kuntz, 'The Virgin of Venice and Concepts of Millenium in Venice', in: J. R. Brink, A. P. Coudert & M. C. Horowitz (eds.), *The Politics of Gender in Early Modern Europe*, Kirksville 1989, pp. 111–130 [Reprinted in: M. L. Kuntz, *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 8th article]. 1989, קונץ,
- M. L. Kuntz, 'Hebrew and the "Other Sister" Arabic – The Language of Adam as a Paradigm for the "Restitutio Omnium" in the Thought of Guillaume Postel', in: *Quaderni di Studi Arabi*, .15 (1997), pp. 21–44 1997, קונץ,
- B. Copenhaver, 'Number, Shape and Meaning in Pico's Christian Cabala: The Upright *Tsade*, The Closed *Mem*, and the Gaping Jaws of Azael', in: A. Grafton & N. Siraisi (eds.), *Natural Particulars – Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*, Boston 2000, pp. 25–76. 2000, קופנהבר,
- H. Corbin, *Avicenne et le récit visionnaire*, Téhéran (Département d'Iranologie de l'institut Franco-Iranien) 1954. 1954, קורבן,
- H. Corbin, *L'Archange empourpré. Quinze traités et récits mystiques*. Paris 1976. 1976, קורבן,
- F. M. Cornford, *Plato's Cosmology*, London 1937. 1937, קורנפורד,
- מ' קושניר-אורון, שער הרזים לרבי טודרוס אבולעפיה, ההדירה וצירפה מבוא והערות מ' קושניר-אורון, ירושלים ותל אביב תשמ"ט. 1983, קושניר-אורון, תשמ"ט
- H. Kilpatrick, 'Review of As'ad E. Khairallah, *Love, Madness, and Poetry. An Interpretation of the Mağnūn Legend*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1980', *Bibliotheca Orientalis*, XL (1983), columns 218–228. 1983, קילפטרק,
- H. C. Kim, *The Gospel of Nicodemus*, Toronto 1993. 1993, קים,
- K. L. King, *The Secret Revelation of John*, Cambridge, MA 2006. 2006, קינג,
- J. Quiñónez, 'An Introductory Bio-Biography to Jechiel Zebi 2002, קיניונס,

- Herschensohn-Lichtenstein (1831–1912)', *Kesher*, 15 (2002), pp. 78–89.
- מ' קיסטר, 'עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תיאולוגיה, לשון ולוח', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 317–372.
- G. Quispel, *Gnostica, Judaica, Catholica – Collected essays of Gilles Quispel*, Edited by J. Oort, Leiden and Boston 2008. קיספל, 2008
- M. Clauss, *Alexandria – Eine antike Weltstadt*, Stuttgart 2003. קלאוס, 2003
- ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר - עלייתו לארץ ישראל, ירושלים תשי"א. קלאר, תשי"א
- D. Clay, 'Plato and Homer', in: M. Finkelberg (ed.), *The Homer Encyclopedia*, III, Oxford 2011, pp. 672–675. קליי, 2011
- F. Klein-Franke, *Abū Sa'id Ibn Bakhtīshū'. Über die Heilung der Krankheiten der Seele und des Körpers*, Beirut 1977. קליין פרנקה, 1977
- C. M. Clark, *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728–1941*, Oxford 1995. קלרק, 1995
- נ' קמנצקי, 'על פגישת ה"לשם" עם ר' ישראל מסלנט', המעיין, מו, ג (ניסן תשס"ו), עמ' 81–90. קמנצקי, תשס"ו(א)
- נ' קמנצקי, 'עוד בעניין בעל ה"לשם"', המעיין, מו, ד (תמוז תשס"ו), עמ' 47–51. קמנצקי, תשס"ו(ב)
- S. Campanini, 'Le Fonte Ebraiche del De Harmonia Mundi di Francesco Zorzi', *Annali di Ca' Foscari*, 38, 3 (1999), pp. 29–74. קמפניני, 1999
- S. Campanini, 'Francesco Giorgio's Criticism of the Vulgata', in: G. Busi (ed.), *Hebrew to Latin – Latin to Hebrew: the Mirroring of Two Cultures in the Age of Humanism*, Berlin-Torino 2006, pp.197–222. קמפניני, 2006
- י' קנוהל וש' נאה, 'מילואים וכיפורים', תרביץ, סב, (תשנ"ג), עמ' 17–44. קנוהל ונאה, תשנ"ג
- E. Kanarfogel, 'Peering through the Lattices' – *Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*, Detroit 2000. קנרפוגל, 2000
- ר' קרא-קניאל, 'חיה, איילה ונחש – עלילות אחרית וראשית, מיתוס ומגדר', קבלה, כא (תש"ע), עמ' 255–309. קניאל, תש"ע
- ר' קרא-קניאל, 'אמהות ופתינות במיתוס הולדת משיח מבית דוד – מקרא, חז"ל, זוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א. קניאל, תשע"א(א)

- ר' קרא-קניאל, 'סודה המשיחי והנשי של הטיקלא הזוהרית', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי, מ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כג (תשע"א), עמ' 249-305.
- H. Crouzel, *Origen – The Life and Thought of the First Great Theologian*, A. S. Worrall (tr.), Edinburgh 1989. קרוזל, 1989
- R. Kruk, 'A Frothy Bubble: Spontaneous Generation in the Medieval Islamic Tradition', *JSS*, XXXV, 2 (1990), pp. 265–282. קרוק, 1990
- R. Cribore, *Gymnastics of the Mind*, Princeton and Oxford 2001. קריבורה, 2001
- W. G. Craven, *Giovanni Pico Della Mirandola – Symbol of his Age, Modern Interpretations of a Renaissance Philosopher*, Geneva 1981. קרייבן, 1981
- E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, New York 1990. קרליבך, 1990
- E. Carlebach, *Divided Souls – Jewish Converts from Judaism in Germany, 1500–1750*, New Haven 2001. קרליבך, 2001
- E. Carlebach, 'Jewish Responses to Christianity in Reformation Germany', in: Dean Phillip Bell & Stephen G. Burnett (eds.), *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*, Leiden 2006, pp. 451–486. קרליבך, 2006
- A. Rabil (tr. and ed.), Heinrich Cornelius Agrippa, *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex*, Chicago 1996. ראביל, 1996
- E. Rummel, *The Case against Johannes Reuchlin – Religious and Social Controversy in Sixteenth-Century Germany*, Toronto 2002. ראמל, 2002
- M. Rand, 'Clouds, Rain, and the Upper Waters – From Bereshit Rabbah to the Piyutim of Eleazar be-rabbi Qillir', *Aleph*, 9, 1 (2009), pp. 13–39. ראנד, 2009
- D. A. Russell & D. Konstan (eds. and trans.), *Heraclitus – Homeric Problems*, Atlanta 2005. ראסל וקונסטן, 2005
- מ' רגב, 'דמותו של ר' חייא בזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- ש' רגב, 'עיונים במשנתו הפילוסופית-דתית של ר' שלמה אלמולי', דעת, 62 (תשס"ח), עמ' 71-97.
- ב' רואי, 'למות בחיים – ממיתוס לריטואל: נפילת אפיים כאירוע של רואי, 2012

- מוות בספרות הזוהר, בתוך: א' רוזנק (עורך), על המוות – מחקרים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים 2012.
- צ' רובין, 'החיבורים הזוהריים של רמח"ל והתפיסה המשיחית של הזוהר בכתביו', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 378-412.
- צ' רובין, 'רמח"ל והזוהר – חיבורים ופירושים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז.
- צ' רובין, 'הפירוש התיאורגי של רמח"ל לפתיחת האידרא רבא', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 327-336.
- J. Robbins, *Prodigal Son/Elder Brother – Interpretation and Aterity in Augustine, Petrarch, Kafka, Levinas*, University of Chicago Press, 1991.
- F. Roudaut, 'Il mito dell'età dell'oro presso Guillaume Postel e I suoi discepoli', in: L. R. Secchi Tarugi (ed.), *Il Mito al Rinascimento*, Milano 1993, pp. 199-216.
- H. Rosén, 'Latin Presentational Sentences', in: B. García-Hernández (ed.), *Estudios de Lingüística Latina*, Madrid 1998, Ediciones Clásicas, pp. 723-742.
- ש' רוזנברג, 'הפרשנות הפילוסופית לשיר השירים – הערות מבוא', תרביץ, נט (תש"ץ), עמ' 133-151.
- B. Rosenstock, 'Abraham Miguel Cardoso's Messianism – A Reappraisal', *AJS Review*, 23 (1998), pp. 63-104.
- מ' רוטנברג, פרד"ס הנפש – הגשר הפסיכו-תירפויטי בין הרציונלי למיסטי, ירושלים תשנ"ו.
- מ' רוטנברג, קיום בסוד הצמצום – מודל התנהגותי לפי החסידות הקבלית, ירושלים תש"ן.
- J. R. Royse, 'The Works of Philo', in: A. Kamesar (ed.), *The Cambridge Companion to Philo*, Cambridge 2009.
- D. T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, Leiden 1986.
- D. T. Runia, 'Naming and Knowing – Themes in Philonic Theology with Special Reference to the *De mutatione nominum*', in: D.T. Runia & M. J. Edwards, *Exegesis and Philosophy – Studies on Philo of Alexandria*, Variorum Collected Studies Series, *The Classical Review*, 41, 2 (1991), pp. 476-477.
- רובין, תשמ"ט
- רובין, תשנ"ז
- רובין, תשס"ד
- רובינס, 1991
- רודו, 1993
- רוזן, 1998
- רוזנברג, תש"ן
- רוזנסטוק, 1998
- רוטנברג, תשנ"ו
- רוטנברג, תש"ן
- רויזה, 2009
- רוניה, 1986
- רוניה, 1991

- D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature*, Assen 1993. רוניה, 1993
- D. T. Runia, *Philo of Alexandria — On the Creation of the Cosmos according to Moses. Introduction, Translation and Commentary*, Leiden 2001. רוניה, 2001
- ת' רוס, 'שני פירושים לתורת הצמצום', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ב), עמ' 153-169.
- ת' רוס, 'האדם וכח בחירתו המוסרית במשנת הרב דסלר', דעת, 12 (תשמ"ד), עמ' 111-126.
- ת' רוס, 'המחשבה העיונית בכתבי ממשכיו של ר' ישראל סלנטר בתנועת המוסר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- M. Roest (ed.), *Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek*, Amsterdam 1875. רוסט, 1875
- ד' רוקח, היהדות והנצרות בראי הפולמוס הפגאני, ירושלים תשנ"א.
- N. Rezler-Bersohn, 'Isaac Satanow — An Epitome of an Era', *Leo Beck Institute Year Book*, 25 (1980), pp. 81-99. רזלר-ברסון, 1980
- א' רז-קרקוצקין, הצנזור, העורך והטקסט — הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש-עשרה, ירושלים תשס"ה.
- א' רחל וינר, 'סודות הניקוד בקבלה הספרדית-הקסטיליאנית במאה הי"ג', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח.
- א' ריבלין, תולדות הצדיק ר' יוסף זונדל מסלנט, ירושלים תשמ"ג.
- ב' ריבלין, ערבים זה בזה בגיטו האיטלקי, ירושלים תשנ"א.
- י' ריבלין, 'הסתמכותו של הגר"א מוילנה בפירושו ובכתביו על ספרות הזוהר והקבלה', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 137-154.
- מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט.
- C. Rymatzki, 'Johann Müllers Licht am Abend — Ein Beitrag zur Charakterisierung der theologischen und geistesgeschichtlichen Ausrichtung des Instituts anhand seiner bedeutendsten Missionsschrift', in: E. Goodman-Thau & W. Betz (eds.), *Von Halle nach Jerusalem — Konferenzbeiträge*, Halle 1994, pp. 66-77. רימצקי, 1994
- C. Rymatzki, *Hallischer Pietismus und Judenmission — Johann Heinrich Callenbergs Institutum Judaicum und dessen Freundenkreis (1728-1736)*, Tübingen 2004. רימצקי, 2004

- C. Rymatzki, 'Die Theologische Argumentation der auf den Reisen Verteilten Institutstraktate und das Jüdische Echo darauf im Spiegel der Institutskorrespondenz', *Kwartalnik Historii Żydów [Jewish History Quarterly]*, 4 (2006), pp. 615–626. רימצקי, 2006
- ח' ריפל-קליימן, "מלאי עיניים" – על עיניים וראייה בספר הזוהר, המיתופואטיות הזוהרית אודות עיניים וראייה כשיקוף לחווית חבורת הזוהר, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט.
- B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library; Catalogue, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts in the Jewish National and University Library, Jerusalem, Palaeographical and Codicological descriptions by Malachi Beit-Arié in collaboration with Nurit Pasternak*. Città del Vaticano 2008. ריצ'לר ואחרים, 2008
- ע' רפפורט-אלברט, 'על מעמד הנשים בשבתאות', בתוך: אליאור תשס"א, עמ' 143–327. רפפורט-אלברט, תשס"א
- A. Rapoport-Albert & T. Kwasman, 'Late Aramaic — The Literary and Linguistic Context of the Zohar', *Aramaic Studies*, 4, 1 (2006), pp. 5–19. רפפורט-אלברט וקווסמן, 2006
- י' רצהבי, 'שיר משיחי מתקופת שבתי צבי מעטו של ר' שלם שבזי', פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 65–71. רצהבי, תש"ן
- ע' שוחט, ראשית ההשכלה ביהדות בגרמניה, ירושלים 1960. שוחט, ע', 1960
- ר"ב שוחט, 'קבלת ליטא כזרם עצמאי בספרות הקבלה', קבלה, י (תשס"ד), עמ' 181–206. שוחט, ר"ב, תשס"ד
- ר"ב שוחט, עולם נסתר במימדי הזמן, ירושלים תשס"ח. שוחט, ר"ב, תשס"ח
- נתן א' שוראקי, קורות היהודים בצפון-אפריקה, תל אביב תשל"ה. שוראקי, תשל"ה
- ז' שז"ר, סיפור מעשי שבתי צבי, בשריבונג פון שבתי צבי, מאת ר' ליב ב"ר עוזר, ירושלים 1978. שז"ר, 1978
- א' שטאל, 'קריאה פולחנית של ספר הזוהר', פעמים, 5 (תש"ס), עמ' 86–77. שטאל, תש"ס
- R. Stein, 'The Otherness of Sexuality — Excess', *The Journal of the American Psychoanalytic Association*, 56 (2008), pp. 43–71. שטיין, 2008
- נ' שטרנהרץ, חי מוהר"ן, ימי מוהרנ"ת, ימי התלאות, השמטות חרשות, בית שמש, תשס"ה. שטרנהרץ, תשס"ה
- F. Schironi, 'Theory into Practice — Aristotelian Principles in Aristarchean Philology', *Classical Philology*, 104 (2009), 279–316. שירוני, 2009

- שלו, 2011 ד' שלו, 'תופעות לשוניות בתרגומי אפלטון לערבית', בתוך: ז' לבנת, י' משלר, ת' צבי (עורכות), דברי המפגשים השנתיים ה-25 ו-26 במלאת עשור למותו של חיים רוזן, מייסד החוג הישראלי לבלשנות. כרך 18, חיפה ורמת גן, עמ' 116-131.
- שלו, תרפ"ו ג' שלום, 'האם חיבר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר?', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 16-29.
- שלו, תרפ"ז ג' שלום, 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן', מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 163-295 או א-קלא.
- שלו, 1927 G. Scholem, 'Eine unbekannt mystische Schrift des Mose de León', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 71 (1927), pp. 109-123.
- שלו, תר"ץ ג' שלום, כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"ץ.
- שלו, תרצ"א-תרצ"ב ג' שלום, 'מחברו של המאמר המזויף בלשון ס' זוהר בדורו של ר' אברהם הלוי: ר' יוסף ן' שרגא או ר' דוד מארזינטו?' קרית ספר, ח (תרצ"א-תרצ"ב), עמ' 262-265.
- שלו, תרצ"ב ג' שלום, 'הציטט הראשון מן המדרש הנעלם', תרביץ, ג' (תרצ"ב), עמ' 109-118.
- שלו, 1933 G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, Berlin 1933.
- שלו, תרצ"ג-תרצ"ד ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 498-515, לט-נג.
- שלו, תרצ"א ג' שלום, 'התפתחות תורת העולמות בקבלת הראשונים', בתוך: לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 415-442.
- שלו, תרצ"ד ג' שלום, 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן - ר' משה מבורגוש תלמידו של ר' יצחק, תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 305-323.
- שלו, ת"ש ג' שלום, 'שטר התקשרות של תלמידי האר"י, ציון, ו (ת"ש), עמ' 133-160.
- שלו, 1941 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941.
- שלו, תש"ו ג' שלום, 'פרשה חדשה מן המדרש הנעלם שבזוהר', ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניו יורק תש"ו, עמ' תכה-תמו.
- שלו, תש"ח ג' שלום, ראשית הקבלה (1150-1250), תל אביב וירושלים תש"ח.
- שלו, 1954 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, third revised edition, New York 1954.

- שלום, תשט"ו
ג' שלום, 'לידיעת הקבלה בספרד ערב הגירוש', תרביץ, כד (תשט"ו),
עמ' 167-206.
- שלום, תשכ"ח
ג' שלום, 'קונטרס מראשית ימיה של כת הדונמה בשאלוניקי', ספונות,
ט (תשכ"ה), עמ' קצ"ג-ר"ז.
- שלום, 1971
G. Scholem, *The Messianic Idea and Other Essays on Jewish Spirituality*, New York 1971.
- שלום, 1972
G. Scholem, 'The Name of God and the Linguistic Theory of the Kabbala', *Diogenes*, 79 (1972), pp. 59-80; 80 (1972), pp. 164-194.
- שלום, 1974
G. G. Scholem, *Kabbalah*, Jerusalem 1974.
- שלום, תשל"ו(א)
ג' שלום, 'להבנת הרעיון המשיחי בישראל', בתוך: ג' שלום, דברים
בגו, תל אביב תשל"ו, עמ' 155-190.
- שלום, תשל"ו(ב)
גרשם שלום, 'שני קונטרסים לר' משה די לאון', קובץ על יד, ח (תשל"ו),
עמ' 327-384.
- שלום, תשל"ט
ג' שלום, הקבלה בפרובאנס – חוג הראב"ד ובנו ר' יצחק סגי נהור,
ערכה ר' ש"ץ, ירושלים תשל"ט.
- שלום, 1979
G. G. Scholem, 'Considérations sur l'histoire Débuts de la Kabbale chrétienne', A. Faivre & F. Tristan (eds.), *Kabbalistes Chrétiens*, Paris 1979, pp. 17-48.
- שלום, 1980
G. Scholem, 'Colours and Their Symbolism in Jewish Tradition and Mysticism', *Diogenes* 28, 109 (1980) pp. 64-76.
- שלום, תשמ"א(א)
ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם י' בן שלמה, ירושלים
תשמ"א.
- שלום, תשמ"א(ב)
ג' שלום, 'הצדיק', בתוך: שלום, תשמ"א(א), עמ' 213-258.
- שלום, 1987
G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, A. Arkush (tr.), R. J. Zwi Werblowsky (ed.), Princeton and Philadelphia 1987.
- שלום, תשמ"ח
ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב תשמ"ח.
- שלום, תשנ"ב
ג' שלום, מחקרי שבתאות (ההדיר י' ליבס), תל אביב תשנ"ב.
- שלום, תשנ"ג
ג' שלום, ספר הזוהר של גרשם שלום, מהדורת פקסימיליה, ירושלים
תשנ"ג.
- שלום, 1997
G. Scholem, 'The Beginnings of the Christian Kabbalah' (D. Prager, trans.), in: J. Dan (ed.), *Christian Kabbalah*, Cambridge, MA 1997, pp. 17-39 [First published as 'Zur Geschichte der Anfänge der christlichen Kabbala', in: *Essays presented to Leo Baeck*, London 1954, pp. 158-93].

- שלום, תשנ"ח(א) ג' שלום, מחקרי קבלה א (ההדיר י' בן שלמה, ערכן והשלים מספרות המחקר משה אידל), תל אביב תשנ"ח.
- שלום, תשנ"ח(ב) ג' שלום, 'תעודה חדשה לראשית הקבלה', בתוך: שלום, תשנ"ח(א), עמ' 7-38.
- שלום, תשנ"ח(ג) ג' שלום, 'האם חיבר הרמב"ן את ס' אגרת הקודש?', בתוך: שלום, תשנ"ח(א), עמ' 225-235.
- שלום, 2004 ג' שלום, שדים, רוחות ונשמות – מחקרים בדמונולוגיה (בעריכת א' ליבס), ירושלים 2004.
- שלום ובית-אריה, תשל"ח ג' שלום ומ' בית-אריה, מאמר משרא קטריץ לר' אברהם בן אליעזר הלוי, ירושלים תשל"ח.
- שמידט-ביגמן, 2003 W. Schmidt-Biggemann, 'Johannes Reuchlin und die Anfänge der christlichen Kabbala', in: W. Schmidt-Biggemann (ed.), *Christliche Kabbala*, Ostfildern 2003, pp. 9–48.
- שמידט, 2002 M. Schmidt, 'The Homer of the Scholia – What is Explained to the Reader?', in: F. Montanari (ed.), *Omero tremila anni dopo. Atti del congresso di Genova 6–8 luglio 2000*, Rome (2002), 159–183.
- שמש, 2009 A. Shemesh, *Halakhah in the Making – The Development of Jewish Law From Qumran to the Rabbis*, Berkeley, California 2009.
- שניידר, תשס"ח מ' שניידר, 'תיאופניה, אפותיאווה ותיאולוגיה בינארית במאה השניה לפנה"ס', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.
- שניידר, תשע"ב מ' שניידר, המסורות הגנוזות של המיסטיקה היהודית (בדפוס)
- שפי, 1990 R. Sheffy, 'The Concept of Canonicity in Polysystem Theory', *Poetics Today*, 11 (1990), pp. 511–522.
- שפיגל, תשמ"ט נ' שפיגל, הומרוס, ירושלים תשמ"ט.
- ש"ן, תשכ"ח ר' ש"ן, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח.
- שקד, 2009 נ' שקד, 'מדרשים זוהריים', בתוך: נ' וינגרטן-מינץ ות' ביאלה, דרשוני – מדרשי נשים, תל אביב 2009, עמ' 55, 70-71, 120.
- שקולניקוב, תשס"א ש' שקולניקוב, פילוסופיה יוונית, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א.
- שרביט, תשס"ד ש' שרביט, מסרת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות, נספחים, ירושלים תשס"ד.
- שרוויץ, 1982 B. L. Sherwin, *Mystical Theology and Social Dissent – The Life and Works of Judah Loew of Prague*, Rutherford 1982.

- שרמר, תשס"ד ע' שרמר, זכר ונקבה בראם – הנישואים בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ישראל תשס"ד.
- תא-שמע, תשנ"ט י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט.
- תא-שמע, תשנ"ט-ט ת"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ט-תש"ס.
- תא-שמע, 2001 י"מ תא-שמע, הנגלה שבנסתר – לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, מהדורה שנייה, תל אביב 2001.
- תא-שמע, תשס"ד י"מ תא-שמע, 'קונטרס "סודות התפילה" לרבי יהודה החסיד', בתוך: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד, א, עמ' 208-242.
- תבורי, תש"ס י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס.
- תורן, תשס"ח ס' תורן, 'כל מקום שנתנו חכמים עיניהם, או מיתה או עני – לתולדות המסורות על מבטם ההרסני והקוטל של החכמים', סידרא, כג (תשס"ח), עמ' 137-205.
- תשבי ולחובר, תשמ"ב י' תשבי ופ' לחובר, משנת הזוהר, חלק א, ירושלים תשמ"ב.
- תשבי, תשנ"ב י' תשבי, משנת הזוהר, חלק ב, ירושלים תשנ"ב.
- תשבי, תשמ"ב-תשנ"ג י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה – מחקרים ומקורות, כרכים א-ג, ירושלים תשמ"ב-תשנ"ג.
- תשבי, תשמ"ב י' תשבי, 'שו"ת לרמד"ל בענייני קבלה', בתוך: י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 36-75.
- תשבי, תשי"א י' תשבי, 'שו"ת לר' משה די ליאון בענייני קבלה', קובץ על יד, ה, טו (תשי"א), עמ' יא-לח.
- תשבי, תשכ"א י' תשבי, 'התסיסה המשיחית בחוגו של רמח"ל לאורם של כתובה ושירים משיחיים', ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 376-397.
- תשבי, 1964 י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964.
- תשבי, תשכ"ז-תשכ"ח י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש עשרה באיטליה', פרקים: ספר השנה של מכון שוקן, א (ירושלים תשכ"ז-ח), עמ' 131-182 [וראו גם תשבי, תשמ"ב].
- תשבי, תשמ"ב י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה', בתוך: חקרי קבלה ושלוחותיה, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 79-130.
- תשבי, תשמ"ה י' תשבי, משיחיות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.